

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

На правах рукопису

КРАВЧЕНКО АНДРІЙ СЕРГІЙОВИЧ

УДК 316.74:378(477):33

КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Науковий керівник:
Бакіров Віль Савбанович,
доктор соціологічних наук,
професор,
академік НАН України

Харків – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО АСПЕКТУ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ	12
1.1. Передумови комерціалізації системи вищої освіти	12
1.2. Комерціалізація вищої освіти у контексті академічного капіталізму	29
1.3. Комерціалізація вищої освіти в ракурсі соціокультурного підходу	52
Висновки до розділу 1	72
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНІ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЙНІ ПРАКТИКИ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ	74
2.1. Комерціалізація вищої освіти як соціокультурний процес	74
2.2. Соціокультурні ефекти комерціалізації вищої освіти	88
2.3. Переваги, вади та обмеження реалізації моделі «підприємницького університету» в практиках вищої освіти	99
Висновки до розділу 2	112
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНИХ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЙНИХ ПРАКТИК В УКРАЇНСЬКІЙ ВИЩІЙ ОСВІТІ	115
3.1. Інституційне забезпечення комерціалізації вищої освіти в процесі її модернізації	115
3.2. Соціокультурні проблеми комерціалізації вищої освіти України в експертних оцінках викладачів	136
Висновки до розділу 3	154
ВИСНОВКИ	156
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	163

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Специфіка сучасних трансформацій інституту української вищої освіти визначається низкою глобальних соціальних процесів. Зокрема, це процес масовізації вищої освіти, пов'язаний зі стрімким зростанням кількості здобувачів вищої освіти і вищих навчальних закладів, процес дигіталізації вищої освіти, породжений масштабним використанням інформаційно-комп'ютерних технологій у навчальному процесі; процес комерціалізації – наслідок глобального розширення ринкових механізмів та їхнього проникнення у нові суспільні сфери, зокрема в освітню. Виникає нова інституційна архітектура вищої освіти, невід'ємною складовою якої стають ринкові відносини та ринкові інститути. Для задоволення суспільно значущих освітніх потреб у цьому середовищі мають бути сформовані інші правила взаємодії, рольові репертуари, засновані на відмінних ціннісно-нормативних зразках. Проте занурення освіти у ринкові контексти, комерціалізація її навчально-освітніх та науково-інноваційних практик залишаються поки що поза інтенсивною увагою дослідників. У науковій літературі широко розглянуто різні аспекти інституційних змін в українській системі вищої освіти, однак до сьогодні є не визначеною масштабність процесу комерціалізації вищої освіти, форм його перебігу та впливу на якість надання освітніх послуг. Зважаючи на це, існує необхідність спеціального дослідження соціокультурних аспектів цього процесу, соціологічного аналізу характеру відповідних змін, що відбуваються в результаті комерціалізації вищої освіти.

Дослідження проблем освіти пов'язані з іменами багатьох видатних вчених, у тому числі класиків соціології – М. Вебера, Е. Дюркгейма, О. Конта, К. Маннгейма, П. Сорокіна та ін. Цивілізаційній обумовленості змін у системі освіти були присвячені роботи зарубіжних дослідників – З. Баумана, Д. Белла, І. Валлерстайна, Ф. Кумбса, Б. Саймона, О. Тоффлера.

Класики структурно-функціонального підходу (Р. Мертон, Т. Парсонс) розглядали методологічні засади дослідження структури вищої освіти. Їхню традицію продовжено структуралістами, неомарксистами (зокрема П. Бурдьє, Г. Гінтісом, Р. Коллінзом, Дж. Коулманом). Підхід до системи освіти як «хаба», який структурує сучасне суспільство, закладено працями К. Дженкса та Д. Рісмена.

Широке коло проблем, пов'язаних з вищою освітою, у радянські часи було висвітлено в публікаціях таких дослідників, як І. Бестужев-Лада, Л. Коган, Д. Константиновський, А. Матуленіс, В. Нечаєв, Л. Рубіна, М. Руткевич, М. Тітма, Ф. Філіппов, Г. Чередніченко, В. Шубкін, В. Шукшинов, О. Якуба.

Значним внеском у дослідження проблем вищої освіти стали ґрунтовні праці в галузі філософії освіти, соціології освіти, педагогіки вищої школи українських дослідників: В. Андрущенко, В. Арбеніної, В. Астахової, В. Бакірова, В. Вікторова, Г. Волинка, Л. Герасіної, М. Кисіля, І. Ковальнової, К. Корсака, В. Кременя, Н. Мозгової, О. Мещанінова, О. Навроцького, О. Овакімян, С. Плаксія, Є. Подольської, Л. Сокурянської, В. Чепак, Ю. Чернецького, І. Шеремет, С. Щудло, та численні роботи інших дослідників.

Різноманітні інтерпретації ідеї університету, запропоновані Ю. Габермасом, В. Гумбольдтом, Дж. Ньюменом, Х. Ортега-і-Гассетом, Ф. Шеллінгом, К. Ясперсом, набули подальшого розвитку у роботах М. Квієка, Я. Пелікана, Б. Рідінгса, а також вітчизняних науковців – А. Алексюка, К. Астахової, М. Зубрицької, М. Култаєвої, С. Курбатова, С. Пролєєва, Л. Хижняк.

У соціологічному підході до аналізу вищої освіти не можуть не звертати на себе уваги розробки концепції комодифікації та маркетинга суспільства, запропоновані у працях М. Буравого, К. Калхуна, М. Кастельса, М. Квієка, Б. Кларка, К. Поланьї, Б. Ріддінгса, Дж. Рітцера, О. Тоффлера.

Попри велику кількість публікацій, присвячених проблемам вищої освіти, слід зазначити, що в сучасній українській соціології дотепер не було представлено спеціалізованого комплексного аналізу феномену комерціалізації вищої освіти.

Крім того, зберігається значна концептуальна невизначеність у використанні таких категорій, як «комерціалізація вищої освіти», «академічний капіталізм», «підприємницький університет». Залишилися недостатньо осмисленими теоретичні засади дослідження усього розмаїття проявів процесу комерціалізації у системі вищої освіти, відчувається брак емпіричних досліджень із цієї проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Основні положення дисертаційного дослідження увійшли до підготовлених здобувачем розділів заключних звітів з науково-дослідних тем кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: «Інституціональні та соціокультурні моделі модернізації вищої освіти: світовий і український досвід (2012-2014)» (номер державної реєстрації 0112U002152, розділи 1.7 «Модель підприємницького університету: її особливості, переваги та вади» та 3.11 «Процес комерціалізації вищої освіти в Україні в оцінках експертів»); «Соціокультурні бар'єри модернізації вищої школи України: ідентифікація та шляхи подолання (2012–2013)» (номер державної реєстрації 0112U002150, розділ 1.3 «Комерціалізація вищої школи в соціокультурному вимірі»).

Мета і задачі дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є розробка концептуальних засад соціологічного вивчення та прогнозування впливу комерціалізації на систему вищої освіти України.

Задля досягнення зазначеної мети були поставлені такі дослідницькі задачі:

- виявити передумови комерціалізації системи вищої освіти;
- уточнити понятійний апарат та концептуальні засади проблеми комерціалізації вищої освіти у соціологічному дискурсі;
- охарактеризувати комерціалізацію вищої освіти у концептуальному контексті «академічного капіталізму»;

- виявити основні переваги, вади та обмеження у реалізації моделі «підприємницького університету» в практиках української вищої освіти;
- з'ясувати характеристики інституційного забезпечення комерціалізації вищої освіти в процесі її модернізації;
- артикулювати підходи до соціокультурних проблем комерціалізації вищої освіти України, представлені в експертному середовищі.

Об'єкт дослідження – комерціалізація вищої освіти.

Предмет дослідження – соціокультурні особливості комерціалізації вищої освіти в сучасному українському суспільстві.

Теоретико-методологічна база дослідження пов'язана з концепціями, що розроблялися в межах підходу до розуміння вищої освіти як «хаба» (К. Дженкс, Д. Рісмен), як чинника соціальної мобільності (П. Блау, О. Данкан, П. Сорокін) соціокультурного підходу (П. Бурдьє, П. Сорокін,). Дисертаційне дослідження також спиралося на положення концепцій комодифікації та маркетизації суспільства (М. Буравого, М. Кастельса, М. Квієка, Б. Кларка, К. Поланьї, Б. Ріддінгса).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та задач дисертаційного дослідження використовувалися як загальнонаукові, так і спеціальні методи: аналіз та синтез (для узагальнення теоретико-методологічних підходів до соціологічного вивчення процесу комерціалізації вищої освіти), історичний аналіз (для виділення передумов та етапів розвитку комерціалізації вищої освіти в Україні), узагальнення та порівняння (при аналізі потенціалу імплементації концепції підприємницького університету в українській системі вищої освіти), аналіз документів (для виявлення основних можливостей розвитку комерціалізаційних практик), системний аналіз (для дослідження концепцій підприємницького університету та академічного капіталізму в українському дискурсі), соціокультурний аналіз (для виділення соціокультурних проблем та наслідків комерціалізації вищої освіти). Для збору первинної соціологічної інформації використано метод стандартизованого експертного опитування, для

аналізу емпіричної інформації – факторний аналіз (для виділення факторів модернізації вищої освіти України), кореляційний аналіз (для виявлення основних суб'єктів комерціалізації вищої освіти в Україні) тощо.

Емпіричну базу дослідження склали дані всеукраїнського соціологічного дослідження «Експертна оцінка модернізації вищої освіти України», здійсненого за участю автора кафедрою прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Дослідження проведено у 2014 році методом стандартизованого експертного опитування (листопад–грудень 2014 р., n = 599).

У роботі здійснено вторинний аналіз даних всеукраїнського соціологічного дослідження Інституту Горшеніна «Сучасне студентство України» (2012 р., n = 1200), національного дослідження «Освіта в Україні» компанії Research and Branding Group (2010 р., n = 2075) та загальнонаціонального опитування студентів «Вища освіта в Україні: громадська думка студентів» Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва (2015 р., n = 1001).

Також у дисертаційному дослідженні проведено аналіз даних Державної служби статистики України (2004–2014 рр.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розробці концептуальних засад вивчення впливу процесу комерціалізації на систему вищої освіти з урахуванням соціокультурних реалій сучасного українського суспільства, а саме:

вперше:

- виявлено та систематизовано передумови комерціалізації системи української вищої освіти, зокрема: діяльність приватних ВНЗ; використання додаткових платних освітніх послуг; навчання студентів за кошти фізичних та юридичних осіб у державних та приватних ВНЗ; проведення орієнтованих на ринок наукових досліджень в університетах;

- виявлено та охарактеризовано три етапи виникнення та розвитку комерціалізації у системі вищої освіти України: етап стихійної комерціалізації (з

1991 до 2002 року включно); другий етап – етап інституціоналізації ринкових відносин у системі вищої освіти (2002–2014 рр.). Третій етап триває зараз і відбувається в умовах зростаючої конкуренції української системи вищої освіти з іншими (зокрема європейськими) освітніми системами в умовах глобалізаційних процесів;

– виявлено та проаналізовано основні потенційні наслідки комерціалізації в соціокультурному аспекті вищої освіти в Україні. Зокрема, для культурної сфери основними потенційними наслідками є поява прямої конкуренції у групах викладачів, науковців, управлінців та студентів, перехід від колективної свідомості студентів та викладачів до індивідуалізованої; у політичній сфері – зменшення залежності університетів від держави, зменшення загальної кількості вищих навчальних закладів; в економічній – зменшення державних витрат на вищу освіту, збільшення витрат інноваційного бізнес-середовища на підготовку фахівців з вищою освітою, зростання кількості освітніх кредитів та факторів ризику, пов'язаних із цим процесом; у соціальній – зменшення загальної кількості здобувачів вищої освіти через зменшення її доступності;

– на підставі результатів експертного опитування встановлено, що в оцінках викладачів українських вищих навчальних закладів комерціалізація є найменш вагомим фактором модернізації вищої освіти в порівнянні з факторами новацій у навчальному процесі, якості та змісту вищої освіти, організації навчального процесу;

удосконалено:

– соціологічну інтерпретацію поняття «комерціалізація вищої освіти», під яким розуміється процес входження у сферу вищої освіти ринкових відносин, що змінюють структуру, завдання, функції вищої освіти загалом та окремих вищих навчальних закладів, створюють широке коло додаткових освітніх послуг;

– соціологічну інтерпретацію поняття «академічний капіталізм», під яким розуміється не просто ринкова або ринковоподібна діяльність науково-освітньої організації, а також її співробітників, із пошуку зовнішніх коштів, але ринкова або

квазіринкова діяльність вищого навчального закладу, а також його співробітників із залучення зовнішніх коштів як за рахунок збільшення кількості студентів, здатних запропонувати вищу плату за навчання, так і за рахунок орієнтованих на ринок досліджень та грантових проектів;

– соціологічну інтерпретацію основної форми прояву комерціалізації в сучасній вищій освіті – підприємницького університету, під яким розуміється не просто університет, співробітники і студенти якого мають бути підприємцями, але вищий навчальний заклад, що рівноцінно поєднує академічні традиції та підприємницьку діяльність, основою якого є класичні академічні структури, а процес комерціалізації здійснюється співробітниками з розвиненою підприємницькою культурою;

дістало подальшого розвитку:

– уявлення про соціокультурні проблеми комерціалізації вищої освіти України, актуальні для викладацького середовища, в тому числі: необхідність концентрувати управління процесами комерціалізації у спеціалізованих університетських структурах, співробітники яких мають розвинену підприємницьку культуру; недостатнє використання зарубіжного досвіду у створенні підприємницьких університетів в Україні; недостатність умов для активного залучення професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів до реалізації міжнародних грантових проектів; слабку співпрацю з роботодавцями та низьку зацікавленість останніх у розвитку професійних навичок майбутніх спеціалістів;

– уявлення про групу суб'єктів розвитку комерціалізації вищої освіти серед викладачів вищих навчальних закладів України: їхня орієнтовна кількість, соціальний портрет, професійна орієнтація.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості використання його результатів для обґрунтування розробки державних програм, законодавчих актів та управлінських рішень на рівні центральних та регіональних органів влади, спрямованих на гармонізацію та оптимізацію впливу процесу

комерціалізації на систему вищої освіти України, створення умов для диверсифікації джерел фінансування університетських бюджетів; розвитку та вдосконалення використання фондів сталого розвитку провідними вищими навчальними закладами.

Результати досліджень дисертанта було використано у навчальному процесі Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, зокрема при викладанні таких навчальних дисциплін, як «Соціологія» та «Соціологія економіки».

Результати дисертаційного дослідження також можуть використовуватися в освітньому процесі у вищій школі при викладанні такої навчальної дисципліни, як «Соціологія освіти».

Особистий внесок здобувача. Робота є самостійним науковим дослідженням здобувача. Наукові результати і висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто. З наукових праць, які опубліковані у співавторстві, у дисертації використано лише ті ідеї та положення, що належать автору. Внесок автора у публікаціях у співавторстві конкретизовано у списку опублікованих праць за темою дисертації.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на VI Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2008 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Фактори та умови модернізації предмету досліджень представників суспільних наук» (Дніпропетровськ, 2013 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (Одеса, 2013 р.), VI Міжнародній науковій конференції «Одеські читання з соціальних наук»: «Соціальні й політичні трансформації в кризовому суспільстві: локальні, регіональні та глобальні виміри» (Одеса, 2013 р.), Другій Міжнародній науково-практичній конференції «Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину» (Одеса, 2014 р.).

Висновки й основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на теоретичних семінарах кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій і соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Публікації. Основні ідеї та результати дисертаційного дослідження відображено у 8 наукових публікаціях, з них: 4 публікації у фахових виданнях України із соціологічних наук, 1 стаття в іноземному періодичному виданні, 3 тези доповідей на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять підрозділи, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 181 сторінка, з яких основного тексту – 160 сторінок. Робота містить 27 таблиць, 14 рисунків. Список використаних джерел обсягом 19 сторінок включає 166 найменувань.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО АСПЕКТУ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

1.1. Передумови комерціалізації системи вищої освіти

Особливою формою організації вищої школи у різні часи були університети. Принципи та основні положення, що закладені у головній ідеї університету, а також у самій назві *Universitas*, що у перекладі з латинської означає «сукупність», протягом багатьох століть знаходили відображення у функціонуванні досить різних, навіть унікальних, навчальних закладів. Організаційно університет був «сукупністю» різних навчальних закладів, поєднував під своїм дахом різні науки, а головне – давав молодому поколінню можливість отримувати, «засвоювати сукупність» усіх видів знань [10]. Тому з давніх часів і до сьогодні *alma mater*, що часто є другою назвою університету, сприймається як осередок науки, де зберігаються, передаються наступним поколінням наукові досягнення, здобуваються нові знання, зберігаються духовні та культурні цінності, виховуються молоді люди, що здатні стати інтелектуальною елітою суспільства.

Складно переоцінити роль університетської спільноти у народженні нового знання, у розробці наукових гіпотез та теорій. Університети різних країн завжди символізували органічну цілісність самої науки, яка, перебуваючи у розвитку, народжувала нові галузі знань, що завжди робило неможливим досягнення повноти наукового знання. Тому головним завданням сучасних університетів є підтримка продуктивної взаємодії дослідників усіх гілок знань, спрямованих на досягнення загальної мети [11]. Саме в університетах повнота розвитку наук забезпечує широту світогляду майбутнього фахівця і створює основу для

розвитку окремих галузей знання. Отже, головними принципами, які притаманні університету незалежно від історичної епохи та характеру її розвитку, вважають повноту представленого в університеті наукового знання; дух свободи творчості у процесі викладання та навчання; здатність університету до самооновлення шляхом підготовки викладачів та вчених.

Взагалі ж у вітчизняній традиції між ступенями освіти завжди підтримувалися гранично чіткі межі. Зокрема, середня (повна) загальна освіта, незважаючи на нюанси престижу, ніколи не змішувалася з початковою або середньою професійною освітою. Такий же суворий кордон проходить між українською середньою і вищою професійною освітою.

Враховуючи центральне положення в роботі підходів до відображення освіти у товарній формі, формі цін і грошовій формі при аналізі комерціалізації, експансії ринку і монетизації освітнього простору, слід представити низку найважливіших відмінностей для дослідження цих трьох процесів, заснованих частково на аналізі робіт К. Поланьї і частково – на загальній критиці капіталізму К. Маркса.

По-перше, на думку К. Маркса, товар або послуги активно виробляються для продажу в процесі праці. Якби це було не так, можна було б розрізняти власне товари та фіктивні товари. Товар може бути результатом державного виробництва, кооперативного виробництва або підприємництва, а також капіталістичного виробництва – важливим є його виробництво на продаж [80].

По-друге, товар як результат праці при капіталістичному способі виробництва є створеним у процесі капіталістичної конкуренції. Це передбачає динамічний зв'язок між організацією виробництва і товарною формою цих продуктів.

По-третє, фіктивний товар має форму товару (може бути куплений і проданий), але насправді не виробляється для того, щоб бути проданим. Це вже існує як споживча вартість, перш ніж вона набуває форми мінової вартості (наприклад, природна сировина), або вона проводиться як споживча вартість,

перш ніж постає для продажу. Передусім, на відміну від капіталістичного товару, фіктивний товар не створюється задля того, щоб бути орієнтованим на отримання прибутку.

Зосереджуючись на соціальних відносинах, а не на натуралізованих факторах виробництва, розуміємо, що проблемна ситуація полягає не тільки в загальному розумінні ринкової економіки К. Поланьї, але й у ролі інформації, знань та інтелекту в постіндустріальній економіці. Оскільки знання загалом також виробляється, воно по своїй суті не є дефіцитним ресурсом (з традиційного економічного погляду, це не є конкурентною перевагою), воно тільки набуває товарної форми, оскільки є штучно дефіцитним [48].

На думку К. Поланьї, у ринковій економіці немає нічого природного. Це проявляється у зростанні ролі інтелектуальної власності як категорії доходів, які нібито винагороджують інтелектуальну творчість. Історично склалося, що виробництво знань відбувалося поза ринком, у таких установах, як університети, релігійні організації або державні установи [48].

Досліджуючи перетворення знань на товар, що є відносно новим явищем у світовій історичній думці, К. Поланьї дає вдале пояснення природи комерціалізації, експансії ринку й монетизації, які можуть застосовуватися і в інших випадках. Для розгляду знань показує, що існує п'ять способів, якими знання можна оцінити відносно товарної форми: як не товар, фіктивний товар, інший тип квазітовару, реальний товар і фіктивний капітал [3].

По-перше, як інтелектуальні громади, що існують більш-менш вільно в суспільстві і розповсюджуються через неринкові механізми, це не є товаром. По-друге, якщо інтелектуальні фонди створено через неринкові механізми і вони циркулюють як приватні форми власності, це можна розглядати як просто фіктивний товар. По-третє, коли інтелектуальна праця є формальною і перетворюється на нематеріальні товари і послуги, то стає фіктивним товаром, як і інші форми робочої сили. По-четверте, коли гарантовані потоки доходів виробниками інформаційно-збагачувальних, наукомістких або інших товарів та

послуг, то можемо говорити про інформацію, знання і творчість як основу фіктивного капіталу або навіть фіктивних капіталів. Остання категорія відображає силу абстракції капіталізму, яка може знизити інтелектуальний капітал (втілений у право інтелектуальної власності) з очікуваним потоком майбутніх доходів, які можуть бути куплені й продані на вторинному ринку [48].

Отже, переходячи від знань як товару до квазітовару та фіктивних знань, можна представити такий аналіз освіти:

- знання та освіта як кумулятивний колективний ресурс;
- наявність приватних інтелектуальних надбань для продажу з подальшим отриманням доходу;
- формальна категоризація інтелектуальної праці для продажу;
- вироблення нових освітніх товарів для продажу поза капіталістичним процесом праці;
- сек'юризація прав інтелектуальної власності (тобто перетворення на інструменти капіталу, що є придатними на ринку праці).

Демаркаційна лінія між соціологічним і педагогічним підходом до вивчення освіти викладена у статті Г. Є. Зборовського «Освіта: наукові підходи до дослідження» [42, с. 24]. На думку автора, соціологічний підхід до вивчення освіти спрямований на виявлення ролі та місця освіти в соціумі: її взаємодії з політичними, соціальними, культурними, економічними підсистемами, різними інститутами, структурами, організаціями. Соціологічний підхід до вивчення освіти також концентрується на її ефективності в соціально-економічному та культурно-моральному аспекті.

У соціологічному підході досліджується діалектичний зв'язок освіти із соціумом. З одного боку, «освіта як соціальне явище і процес, як соціальна система, і нарешті, як соціальний інститут, будучи елементом суспільства, відчуває на собі практично всі зміни, які відбуваються в ньому», а з іншого – «будь-яка освіта, включена в суспільну систему, не може залишатися байдужою до неї, так чи інакше впливає на неї, змушує систему реагувати на потреби

освіти» [42, с. 25]. Відмітною рисою соціологічного підходу до вивчення освіти є його спрямованість на пошук ступеня задоволеності освітою різними соціальними спільнотами, включених або не включених у систему освіти, «виявлення соціального самопочуття різних груп у сфері освіти» [42, с. 25].

На думку провідних пострадянських теоретиків соціології освіти, всередині соціологічного підходу до вивчення освіти склалося декілька напрямків [43, 59, 62]. До найбільш поширених і часто застосовуваних належать інституційний, системний (неофункціональний) і конфліктологічний підходи. Поряд з ними, в науковій літературі можна зустріти опис діяльнісного, соціокомунікативного, соціокультурного, суб'єктного та інших підходів. Звернімося до розгляду основних підходів до вивчення освіти в сучасній соціології.

З позицій неоінституціонального підходу освіта вивчається як соціальний інститут, який чинить вплив на соціальні інститути культури, сім'ї, релігії, економіки тощо, а також залежить від зазначених інститутів. Відповідно до інституційного підходу, освіта – це «стійка форма організації суспільного життя і спільної діяльності людей, що включає в себе сукупність осіб і установ, наділених владою і матеріальними засобами для здійснення певних норм і принципів, соціальних функцій і ролей, управління та соціального контролю, в процесі яких здійснюється навчання, виховання, розвиток і соціалізація особистості з подальшим опануванням нею професії, спеціальності, кваліфікації» [42, с. 27].

Перевагами інституційного підходу є:

- а) розгляд освіти в його зв'язку із системою суспільних відносин;
- б) вивчення освіти в ракурсі стійкої і, водночас, динамічної форми організації життя суспільства;
- в) націленість на вивчення взаємодії між різними соціальними спільнотами в освіті [42].

Системний підхід (у межах якого провідне місце посідає функціональний підхід) робить акцент на відносну автономність, самостійність системи освіти, «поліструктурності самої системи освіти, відносну самостійність окремих ланок

(загальну освіту, професійну освіту тощо), їхні зв'язки і відносини один з одним» [85, с. 64]. Мета цього підходу – пояснення соціальних форм освіти, які формують знання і поведінку індивідів, організовують рівновагу в суспільстві. У межах цього підходу освіта розглядається через організаційну побудову, структури, функції, взаємодію із зовнішніми по відношенню до системи освіти факторами.

У межах зазначеного підходу створюється можливість для виявлення ресурсної бази освіти, її ефективності, проте системний підхід має й кілька обмежень:

- а) орієнтація на вивчення статичних систем (зміни відсутні або не істотні);
- б) нівелювання ролі аскриптивних статусів при домінуванні досягнутих статусів;
- в) недостатня увага до механізмів соціальної селекції дошкільної соціалізації та ін. [1, 2].

На цей момент системний підхід до вивчення освіти, що увібрав у себе структурно-функціональний аналіз і неофункціоналізм, є найрозповсюдженішим у соціології.

Системному підходу до вивчення освіти у певному сенсі протиставляють конфліктологічний підхід, який стверджує, що освітні теорії обумовлені конкретно-історичними економічними інтересами, внаслідок чого вони є певною мірою відчуженими. Згідно із цим підходом, держава під впливом економічної еліти формує систему освіти відповідно до її соціальних і владних потреб. Цей напрямок спирається на роботи П. Бурдьє Т. Веблена, Г. Зіммеля, К. Мангейма, К. Маркса, і Ж.–К. Пассрона. Наприклад, згідно з концепцією культурної репродукції (П. Бурдьє, Ж.–К. Пассрон), у системі освіти присутнє символічне насилля, що є механізмом відтворення соціальної нерівності.

Загальна спрямованість конфліктологічного підходу до вивчення освіти визначається пошуком і аналізом механізмів підтримки соціального, культурного і політичного панування еліт, прихованих у системі освіти.

Соціальна роль інституту освіти (в т. ч. вищої) розкривається через його вплив на суспільство. Сучасна соціологія освіти виокремлює безліч аспектів взаємодії системи освіти із соціумом. За версією М. Стівенса і його колег, у сучасній соціології застосовується чотири основних концептуальних підходи до вивчення освіти. У позначенні підходів автори спиралися на класичне визначення метафори Лакоффа і Джонсона, згідно з яким функція метафори в соціальному дослідженні полягає в тому, щоб розкрити ті аспекти соціального явища, які залишаються непоміченими в рутинних описах. Для позначення основних концептуальних підходів автори використовують чотири метафори: соціальне сито, інкубатор, храм і хаб [48].

Спираючись на попередній досвід вивчення феномену освіти О. І. Субетто виокремлює два виміри освіти, які базуються на двох основах, що доповнюють одна одну, – соціоцентристській (культуроцентристській) та людиноцентристській (антропоцентристській) [100]. У соціоцентристському розумінні освіта розглядається як 1) механізм відтворення суспільного інтелекту та його головних складових – науки, культури, освіти; 2) засіб трансляції соціокультурного досвіду із покоління в покоління в суспільно організованих формах – соціогенетичний механізм розвитку; 3) духовне, освітньо-педагогічне відтворення людини; 4) суспільний інститут соціального наслідування культури, мистецтва, науки, цінностей, духовності, національно-етнічного архетипу, стандартів освіти, знань.

У людиноцентристському розумінні освіта – це:

1) засіб розвитку людини (соціалізація людини, перетворення її в особистість) за допомогою суспільно-організованої сукупності комунікацій і різних видів діяльності: з викладачами та студентами, з книгами, із сучасними комп'ютерними інформаційними системами – накопичувачами та генераторами знань, з організованою соціальною практикою;

2) цілеспрямований процес навчання, виховання та освіти у вузькому значенні (як трансляції знань) в інтересах особистості, що супроводжувався констатацією досягнення громадянином освітніх рівнів (або освітніх цензів) [100].

Дослідник, визначаючи критерії якісної вищої освіти, поділяє їх на дві групи: соціальні та внутрішні. До соціальних належать масовість вищої школи; рівна доступність; частка безоплатної освіти та темпи її змінення. Внутрішні критерії включають якість наукового потенціалу вищої школи; якість матеріально-технічної, лабораторної бази; узагальнені дані про успішність студентів; якість підручників, інформаційного забезпечення та бібліотек; якість освітніх програм; узагальнені дані комплексних оцінок якості навчання та виховання у ВНЗ [21, 38].

Освіта як «соціальне сито» виробляє соціальну стратифікацію. Цей підхід базується на розробках у галузі освіти М. Вебера та фундаментальних працях П. Сорокіна про вплив освіти на соціальну мобільність. У межах цього підходу інституту освіти приписується функція соціальної селекції індивідів, яка може демонструвати різну інтенсивність у різних суспільствах і в різних історичних періодах.

Однак з 1960-х рр. концептуальні рамки цього підходу розширюються: інтерес до виміру соціальної мобільності, яка визначається освітою, змінюється пошуком предикторів досягнення індивідами соціального статусу. Зокрема, дослідження П. Блау і О. Данкана засвідчили, що досягнення у професійній діяльності індивідів сильно залежать від досягнень в освіті, які, у свою чергу, значною мірою визначалися сімейним походженням [125]. Сучасні дослідження також підтверджують той факт, що соціально-економічне походження істотною мірою, за інших рівних умов, зумовлює можливості індивіда вступити до вищого навчального закладу і закінчити його.

Таким чином, у межах цього підходу акцент робиться на тому, що інститут освіти, з одного боку, стимулює соціальну мобільність, а з іншого – відтворює структуру класових привілеїв.

Підхід до освіти як до «інкубатора» базується на положенні про те, що освіта впливає не тільки на досягнення у професійній діяльності, а й на інші параметри життя індивіда, наприклад, на соціально-політичні установки, громадянську позицію, культурні преференції, соціальний капітал, навіть на ступінь задоволеності життям і здоров'я. Навчальний заклад формує своїм «вихованцям» типи, кількість і якість соціальних зв'язків, які в подальшому впливають на значну кількість життєвих обставин, у яких люди знаходять роботу, подружжя, місце проживання, школи для своїх дітей тощо. Навчальний заклад виявляється важливим місцем наділення привілеями, груповою ідентичністю, соціальними мережами – всім тим, що об'єднує індивідів у соціальні групи.

Нещодавні дослідження в межах зазначеного підходу виявили залежність освітніх домагань і переваг індивідів від їхнього соціального і культурного капіталу. Відзначається, що інститут вищої освіти пропонує набір засобів для розвитку культурного капіталу, насамперед, вихідцям з вищих прошарків середнього класу (*upper-middle class*). Зокрема, П. Бурдьє вбачав основу соціального класу не тільки у висхідних професійних статусах, доходу та добробуту, що в термінах М. Вебера пов'язано з шансами на ринку праці (тобто з приналежністю до економічного класу), але і в висхідних культурних диспозиціях і стилі життя (тобто з приналежністю до стану). Подібним чином соціальна активність студентів всередині навчального закладу (пошук друзів, участь у спортивному та культурному житті, прагнення до визнання) спрямована на встановлення, підтримання та демонстрацію зв'язків з ровесниками [19]. Доступ до найбільш бажаних мереж у навчальному закладі відкривається за допомогою доказу відповідності економічного, соціального та культурного капіталу особи, що виражається в наявності у претендента «правильного» одягу, статури, зачіски, манери розмовляти, моделі мобільного телефону і таке інше [118].

Наступний підхід досліджує освіту як «храм», який легітимуює знання. Цей підхід до вивчення інституту освіти має на меті аналіз функцій навчальних закладів у легітимації знання. Спочатку призначення системи освіти зводилося до

поширення в суспільстві «когнітивного комплексу» – універсального раціонального способу мислення. Однак згодом система освіти набуває рис арени, на якій соціальні групи борються за владу і визнання. Зокрема, Р. Коллінз, спираючись на погляди М. Вебера, відзначає, що в сучасних суспільствах документ про освіту виступає в якості первинного показника статусу його власника [126].

Вивчення взаємозв'язку між сучасною національною державою (нацією-державою) і її системою освіти показало, що формальна світська освіта є невід'ємним компонентом політики національної інтеграції, через яку держава здійснює функцію відтворення компетентних громадян і працівників.

У межах розглянутого підходу формальна освіта не тільки встановлює соціальні можливості для індивідів, а й виробляє унікальний тип соціального актора – автономного, відповідального, раціонального громадянина суспільства, що ґрунтується на знаннях [96, 97]. Оскільки таке виробництво залучає формальну організацію знань у навчальний план, воно також вирішує, що вважати легітимним знанням, а що – ні. Система вищої освіти, таким чином, виробляє і сертифікує кращих громадян, а також виробляє найбільш повне і виняткове знання. Як уособлення інтелектуального прогресу система освіти уявляється прихильникам цього підходу у вигляді світського храму сучасного суспільства.

Таким чином, формальна світська освіта в межах зазначеного підходу розглядається як «релігія сучасності», а навчальний заклад – як її храм, одним з основних завдань якого є соціальний розподіл знань, привілейованих і непривілейованих статусів.

Освіта як хаб, який структурує сучасне суспільство, характеризує систему освіти як концентрат і сполучення всіх основних соціальних інститутів, зокрема: ринок праці, макроекономіку, професії, науки, благодійність, сім'ю і національний добробут [141]. Дія механізму цього систематичного структурування, звичайно, не є постійною у часі і соціальних просторах, разом з тим, система освіти незмінно служить місцем перетину зазначених інститутів. Приклад інтегративної

функції освіти наводиться в дослідженні професії викладача, проведеному К. Дженкс і Д. Рісменом [141]. По-перше, американські викладачі через працевлаштування в системі освіти примикають до середнього класу за рівнем добробуту. По-друге, формальну владу викладачів підсилює їхня участь у «сертифікації» професійної діяльності індивідів. По-третє, накопичення викладачами професійного багажу, «езотеричних» професійних знань, їхнє прагнення до дослідження та наукового пояснення сприяє доступу до керівних і «консультувальних» позицій у широкому спектрі соціальних інститутів.

Таким чином, цей підхід може розглядатися як синтез трьох попередніх і поєднує в собі всі їхні сильні і слабкі сторони. Тому інститут освіти в ньому розглядається, з одного боку, з позицій стійкого, впливового інституту, що наділяє еліти привілеями, легітимізує знання, що розподіляє індивідів у системі соціальної стратифікації, а з іншого, – з позицій крихкого, залежного інституту, схильного до впливу політичних сил, ідеологій, економічних процесів [4].

До згаданих чотирьох метафор можна додати п'яту – «сейф», який охороняє молоде покоління від небажаних ним життєвих траєкторій. Зокрема, у сучасному українському суспільстві надання відстрочки від проходження строкової військової служби при вступі до вищого навчального закладу, або навіть до аспірантури, іноді стає основною причиною, з якої юнаки йдуть вчитися. Найчастіше при вступі до ВНЗ абітурієнти, які вдалися до такого шляху запобігання військовій службі, обирають спеціальності, на які простіше вступити, а не ті, з якими вони пов'язують свою подальшу професійну діяльність. У такій ситуації інститут вищої освіти перебирає на себе функцію перерозподілу молодих людей зі спільноти збройних сил у товариство студентів, що, у свою чергу, має зовнішні ефекти на ринках праці, у сфері освіти, у сфері збройних сил і у військово-промисловому комплексі.

Подібну функцію вища освіта виконує через своєрідну «буферизацію» молоді перед безпосереднім виходом на ринок праці. Тут інститут вищої освіти,

як і в попередньому випадку, слугує полем діяльності індивіда, що надає відстрочення, лише цього разу відсувається час участі в трудовому житті [8, 9]. Не так давно в українському суспільстві вважалося, що трудова діяльність індивіда має розпочинатися відразу після закінчення школи або ПТУ, а вища освіта вважалася долею лише частини здібної молоді. Наприклад, у деяких регіонах Росії ВНЗ відіграють роль «сейфів», які штучно зменшують рівень молодіжного безробіття і певною мірою знімають соціальну напруженість. З урахуванням зазначеного, метафору сейфа можна замінити або доповнити метафорою шапки-невидимки: студента при цьому не видно і для ідентифікації ззовні – для збройних сил, батьків, друзів, навіть для самоідентифікації (мораторій на ідентичність).

Схожа практика застосовується в деяких країнах Європи, де отримання бюджетної вищої освіти індивідом розглядається як альтернатива виплаті допомоги з безробіття, певною мірою «розряджає» ситуацію на ринках праці та розвиває соціальний капітал [35, 72].

Згідно з твердженням французького соціолога П. Бурдьє, є закономірним те, що розмовляючий мовою грошей ринок безсоромно використовує ресурси духовного, символічного капіталу, ніяк не намагаючись підтримати і заповнити цю високоскладну реальність, оскільки миттєвого очевидного прибутку вона не дає, а чинить загальносистемну і посилюючу дію на соціальну систему в цілому [19].

Зокрема, вища освіта, на думку П. Бурдьє, робить свій внесок у символічне зміцнення основоположних соціальних позицій, будучи місцем «виробництва найбільш дієвих принципів і водночас найбільш легітимних класифікацій» [19, с. 16]. Формуючи власну концепцію капіталу, французький соціолог вводить поняття «символічний капітал». На переконання соціолога, символічний капітал є нічим іншим, як капіталом у тому його вигляді, у якому його сприймають агенти, наділені категоріями сприйняття, що відбуваються від інкорпорації структури його розподілу, тобто коли цей капітал визнається як щось само собою зрозуміле» [19]. Якщо ж говорити про освіту, то, диплом про середню або вищу школу являє

собою частинку загальновизнаного та гарантованого символічного капіталу, дійсного на будь-якому ринку [19].

Таким чином, сучасні дослідники справедливо відзначають, що вся складна культурна, духовна, політична активність в умовах регулюючої діяльності ринку оцінюється вже не за якісними, а за кількісними критеріями, що й призводить до високої вирогідності руйнації системи вищої освіти під впливом комерціалізації.

Для пояснення різних успіхів у навчанні дітей з рівними інтелектуальними можливостями, але з різних соціальних верств П. Бурдьє вводить поняття «культурний капітал» представників середнього класу і «культурний дефіцит» дітей робітників, які закріплюються в процесі екзаменаційної системи у вигляді «успіху» і «провалу». Ілюзію справедливого змагання в межах системи освіти П. Бурдьє назвав формою символічного насильства, у якій влада середнього класу підтримується не фізичною силою, а перевагою в засобах спілкування, особливо в мові. Здатність володіти мовою стає такою ж зброєю в класовій боротьбі, як і економічна влада [19].

Заслуговує на увагу досить неоднозначний погляд українських вчених, які розглядають кризовий стан освіти в українському суспільстві як наслідок перетворень, що почали відбуватися ще за радянського часу (І. М. Гавриленка, П. В. Мельника та М. П. Недюхи): «Ми намагаємося подолати наслідки досить затяжного і не дуже вдалого експерименту зі створення суспільства принципово нового типу, в результаті якого зазнали значних людських, матеріальних і моральних збитків, так і не досягнувши рівня найрозвинутіших країн світу. Традиційну культуру (як елітарну, так і народну) значною мірою було зруйновано, натомість нову, адекватну попередній, не кажучи вже про найрозвиненішу (за всієї відносності такого визначення рівня культури) не було створено. Народне господарство зазнало в цілому продуктивних змін (індустріалізація, підвищення продуктивності праці, збільшення обсягів валового національного продукту тощо), але далось все це надто дорогою ціною. Беззаперечно треба визнати і певне зменшення соціально-економічного

розшарування суспільства, швидше за рахунок загального зубожіння, ніж утвердження всіх соціальних верств населення у добробуті. Успіхи в освіті знецінюються поширенням функціональної неграмотності і нерівністю перед школою різних соціальних груп. На зміну соціальним групам прийшла партійно-державна номенклатура, ставлення якої до власного народу не було розумнішим, відповідальнішим чи справедливішим. Індустріалізація сільського господарства відбулася шляхом знищення хлібороба і заміни його найманим сільськогосподарським робітником» [85, с. 5].

На погляд цих дослідників, за останній історичний період «збільшилася кількість вільного часу для основної маси населення, але його використання набуло таких убогих і спотворених форм, що негативно позначилося на культурному і моральному рівні особистості. Замість проголошеного відмирання держави відбулися тотальне одержавлення суспільства і нічим не виправдана партизація держави. Існувала певна виробнича демократія, але вона не поширювалася на сферу політики й ідеології. Нарешті, було знищено той робітничий клас, в інтересах якого буцімто й здійснювалися всі соціальні перетворення. Він розчинився у безликій масі знеосібленого і деструктурованого міського населення. Надмірна секуляризація релігії та утвердження державного атеїзму зовсім не призвели до формування «нової людини», вільної, незалежної у своїх судженнях і вчинках, раціональної, всебічно і гармонійно розвиненої. Замість науково переконаного атеїста ми маємо швидше невіруючого язичника. Одним словом, це було суспільство далеке, а то й прямо протилежне задуманому» [85, с. 5-6].

При вивченні суспільства, що зазнає швидких соціальних перетворень (саме таким є сьогодні українське суспільство, що вступило у смугу перманентних змін зі складно прогнозованим результатом), найбільш доцільно, за переконанням дослідників, використовувати в якості методології історичний акціоналізм, який, синтезуючи досить поширені в сучасній соціології підходи, розширює їхні теоретичні можливості. Історичний акціоналізм відокремлює економіку, політику,

культуру та ідеологію, аналізує їх як відносно самостійні чинники і ресурси розвитку. Разом з тим, роль економіки не відкидається, вона є необхідною передумовою розвитку, без чого останній об'єктивно неможливий. Водночас, це лише необхідна, але не достатня передумова. Отже, процвітаюча економіка без цілої низки інших чинників сама по собі нічого не гарантує. Суспільство може бути досить заможним, але соціально не розвиватись. У ньому, в кращому випадку, вдосконалюватимуться лише чинники економічної активності, але переважатимуть відносно незмінними культура, ідеологія, спосіб життя, соціальна структура, соціальні інститути – весь існуючий соціальний порядок [85].

Варіативність підходів до вивчення освіти озброює соціологів необхідною теоретичною та методологічною базою для дослідження різних аспектів сфери вищої освіти відповідно до дослідницьких цілей. У роботі відповідно до поставленої мети, а також обраної для дослідження методологічної рамки і використовуваної інформаційно-емпіричної бази визначалася і теоретична орієнтація роботи. Власне, на основі агрегованих даних щодо індивідуальної поведінки інституціональних агентів було поставлено мету встановити, відбулися чи ні інституційні зміни. Для досягнення поставленої мети було обрано таке теоретичне спрямування, в якому експлікуються зв'язки між поведінкою індивідуальних агентів і інститутами – стійкими паттернами взаємодії, а саме, – соціологічне направлення еоінституційної теорії. З погляду цього теоретичного напрямку у нашому фокусі виявляється те, що держава як найбільш впливовий агент вводить в дію формальні правила, які обмежують можливості для інституціональних взаємодій. Однак ці правила автоматично не формують соціальні інститути, оскільки їхнє формування (і трансформації) є результатом соціальної взаємодії між усіма агентами взаємодії задля задоволення суспільно визнаних потреб, у конкретному випадку – пов'язаних з вищою професійною освітою.

Економічне процвітання збільшує рівень споживання, обсяг послуг і зручностей. Проте воно автоматично не призводить до зміни суспільних відносин,

соціальної структури, соціальних інститутів, не спричиняє якісного перетворення соціальної системи або соціетального типу суспільства. Отже, матеріальне виробництво, за всієї його значущості, є передумовою соціального розвитку, але не визначальним аспектом. «Чинником розвитку матеріальне виробництво стає опосередковано, через накопичення суспільного багатства і створення вільного часу для соціотворчої діяльності. Шляхом вироблення і накопичення суспільних багатств формуються необхідні ресурси розвитку: наука, техніка, культура і освіта. Вільний час і його відповідне науково-технічне та культурно-освітнє насичення є інтегральним показником дієвої готовності суспільства до розвитку» [48, с. 32].

Освіта, на думку дослідників, як ресурс розвитку, має сприяти формуванню персонального суб'єкта історичної дії. «Це не просто особливий індивід чи окрема людина. Персональний суб'єкт – це історично орієнтована особа. Для неї соціальні цілі виступають водночас змістом особистого життя. Історична ангажованість окремого індивіда не залучає його безпосередньо до структури історичних дій. Спочатку необхідна теоретична рефлексія, залучення до ціннісних орієнтацій, засвоєння культурного досвіду, спрямованого на реконструкцію суспільного буття. Вони формуються або безпосередньо через культурне споживання, або опосередковано – шляхом навчання і виховання» [48, с. 68–69]. Співучасть освіти у соціальному розвитку вимірюється її можливістю формувати творчу особистість. Нездатність створити інноваційну людину свідчить про певні дисфункції культури та освіти.

Невідповідність освіти сучасним вимогам розвитку людства є головною і глобальною проблемою освіти та суспільства в цілому. Науковому осмисленню та пошуку рішень у цій сфері присвячено роботи провідних дослідників в Україні та за кордоном [5, 8, 9, 12, 13, 14, 65, 77].

У країнах колишнього СРСР криза в освіті ускладнилася тим, що одночасно тут почали відбуватися економічні та політичні процеси, що не могли не вплинути на систему освіти. В Україні, де досить стабільна й ефективна радянська

система освіти не реформувалася і не зазнавала відчутних змін, освіта стає об'єктом постійних перетворень. Якщо попередня освіта була зразком освіти індустріального суспільства, то сучасній системі освіти вже протягом тривалого часу притаманні риси перехідного періоду, що вимагає визначення щодо напрямків та механізмів розвитку. Вже протягом тривалого часу відбуваються дискусії про «нову філософію» вищої школи, нову «місію університету» на основі пріоритетності розвитку особистості [7, 8, 9, 11, 25, 74, 116].

Ми поділяємо думку, що в сучасному суспільстві освіта має спрямовуватися переважно на інтереси та потреби особистості, її інтелектуальний розвиток, формування загальнолюдських цінностей та переконань, розкриття творчих здібностей. Людина являє найбільшу суспільну цінність, а основна функція соціуму спрямована на створення умов для вільного розвитку незалежної творчої особистості. Разом з тим, неможливо забезпечити особистісну орієнтацію, не визначивши, для якого суспільства, для яких соціальних функцій готує цю особистість система освіти. Тому, говорячи про особистісну орієнтованість освіти, необхідно враховувати й інший, не менш суттєвий аспект її спрямованості – соціальний. Орієнтацію сучасної освіти, на нашу думку, слід визначити як особистісно-соціальну, що припускає узгодження особистісних і соціальних потреб, їхню гармонічну єдність. Такий взаємозв'язок, взаємозумовленість особистісних і соціальних інтересів є однією з найбільш характерних особливостей сучасного суспільства, в якому поєднання високих виробничих технологій з ефективним використанням людського потенціалу стає головним моментом у становленні та розвитку нового, більш життєздатного соціального порядку. Розвиток людського інтелекту, творчої енергії, духовно-моральних сил є основоположною умовою виробництва та відтворення суспільної цілісності. Рівень розвитку особистості в сучасному суспільстві набуває дедалі більшого значення не тільки для його економічного зростання, але й для інших соціальних і культурних перетворень. Індивідуальний розвиток людини є, з одного боку, основним показником прогресу, а з іншого – головною передумовою

подальшого розвитку суспільства. Освіта, сприяючи становленню та розвитку інноваційної особистості, яка має виражену індивідуальність та живе змістовним, творчим, щасливим життям, забезпечує разом з тим виконання функції соціалізації, адаптації людини до вимог сучасного суспільства, формування її як суб'єкта економічних, політичних та соціальних відносин. Пріоритет такої функції освіти визначає домінуючу роль самої освіти в житті суспільства, що розвивається, до якого і відноситься українське суспільство.

1.2. Комерціалізація вищої освіти у контексті академічного капіталізму

Сьогодні ринкові сили процвітають у вищій освіті усюди. Хоча форма й темп цієї трансформації різні між частинами світу, сама вона охоплює глобальний вимір. Важливо зазначити, що ринок уже зараз суттєво впливає на вищу освіту й дослідницько-інноваційну діяльність: будь-які розмови про те, чи треба дозволити ринку впливати на майбутнє вищої освіти, не охоплюють сутності справи: ці зміни вже відбуваються, хоч би якою була невизначеність, котру вони породжують. Немає сенсу флагманам вищої освіти марнувати час на писанину або складання планів щодо запобігання цій тенденції. В умовах формування суспільства знань відбувається стирання кордонів між академічними інститутами та іншими типами організацій [71].

Питання, яке стоїть перед системами вищої освіти, полягає не в тому, допускати чи ні ринкові сили у вищу освіту, а радше, як приборкати або цивілізувати їхні найбільш нестримні форми, щоб створити якийсь «розважливий», «зрілий» або «відповідальний» ринок вищої освіти [48]. Ринкові сили – могутні нові чинники, яких вища освіта дотепер ще не знала. Вони з'являються як частина «пакету» ширшого неоліберального порядку денного в результаті потужного тиску глобалізації, особливо – на інститут держави (а також внаслідок трансформації державного сектору загалом). Незалежно від нашого розуміння або схвалення, присутність ринкових сил у вищій освіті зростатиме

через цілу низку політичних, економічних і культурних причин. Підсумовуючи, найближчим часом можна очікувати зростання впливу ринку й зменшення регулювання: роль держави у вищій освіті неодмінно слабшатиме в міру просування вищої освіти у напрямку ринку.

Поняття «академічний капіталізм» увійшло до наукового обігу завдяки роботі Ш. Слотер та Л. Леслі «Академічний капіталізм. Політика та підприємницький університет». Автори посилаються на Е. Хеккета, який вперше використав словосполучення «академічний капіталізм» у контексті важливих структурних змін у сучасній науці. Також автори звертають увагу на те, що М. Вебер описував медицину та природничі науки як підприємства державного капіталізму [21]. Виходячи з цих ідей, Ш. Слотер і Л. Леслі дають таке визначення академічного капіталізму: «ми називаємо академічним капіталізмом ринкову або ринковоподібну (*market-like*) діяльність науково-освітньої організації а також її співробітників із залучення зовнішніх коштів» [160, с. 48]. Для того щоб зберегти або збільшити ресурси, наукові співробітники та викладачі повинні були все більшою мірою конкурувати за зовнішнє фінансування, яке виявилось пов'язаним з ринково орієнтованими дослідженнями, що відносяться до різноманітних прикладних, комерційних, стратегічних та цільових досліджень. Причому незалежно від того, чи виступають ці гроші у формі дослідницьких грантів і контрактів, сервісних контрактів, партнерства з промисловістю та урядом, трансферу технологій, або у формі залучення більшого числа студентів, здатних запропонувати вищу плату за навчання [160].

Згідно з однією з гіпотез, пояснюючих появу поняття «академічний капіталізм», воно ґрунтується на іншому – «людський капітал». В умовах нового етапу розвитку світової економіки, який характеризується формуванням інформаційного суспільства, людський інтелектуальний капітал стає головною силою економічного розвитку. Професорсько-викладацький склад університету розглядається як його людський капітал. Академічний капітал являє собою

специфічний товар, а університет, який реалізує академічний капітал, виявляється залученим до академічного капіталізму [3].

Суміжні з поняттям «академічний капіталізм» терміни «приватизація», «комодифікація» та «маркетизація» також аналізуються в роботах Ш. Слотер і Г. Роудса, які, водночас, не пов'язують їх з більш широкою повісткою дня неолібералізму [156, 157]. Поняття «комерціалізація вищої освіти», на нашу думку, є «вужчим», ніж поняття «академічний капіталізм», і заслуговує окремого аналізу та висвітлення.

У західних дослідженнях вищої освіти сформувалося розуміння академічного капіталізму як теорії, як політики і як діяльності. Академічний капіталізм можна розуміти зокрема, як політику вищої освіти, згідно з якою університет розглядається як підприємницька структура, а наукові дослідження здійснюються ним у комерційних цілях [145, 152, 161]. Теорія академічного капіталізму покликана пояснити, як і чому люди та навчальні заклади включаються в ринкові відносини [89].

Незважаючи на очевидну новизну ідеї академічного капіталізму та актуальності проблем її реалізації в університетському секторі, наголошується, що, наприклад, у США академічний капіталізм не є новим явищем, а являє собою лише давню тенденцію, яка підсилилася в останні роки [48]. У таких країнах, як Австралія, Канада і Великобританія професори-підприємці з'явилися задовго до народження політики академічного капіталізму.

З розвитком цінностей політики академічного капіталізму у вищій освіті почала формуватися нова модель відносин університету з державою, громадянським суспільством, бізнесом, ринком, і, що важливо, – особистістю. Університет у цих відносинах має сприйматися як рівноправний партнер [134, 163].

Академічний капіталізм у діяльності вищого навчального закладу проявляється в:

- прямій ринковій діяльності з метою отримання доходу (патенти, ліцензії тощо);
- конкуренції за залучення коштів фондів (фандрайзинг), укладення контрактів, отримання дотацій і т. ін. [155];
- у ринковій боротьбі з виробничими підприємствами за просування високотехнологічної продукції, яка виробляється у вищих навчальних закладах і асоційованих з ними виробничих структурах [141, 157].

Академічний капіталізм визначає діяльність університету на декількох рівнях:

- організаційний рівень (рівень університету як організації);
- рівень кафедр;
- індивідуальний рівень [59, 61, 62].

Академічний капіталізм на інституціональному рівні реалізується на тлі змін у фінансуванні закладів вищої освіти, скорочення державного фінансування і необхідності пошуку джерел додаткових коштів. Вивчення академічного капіталізму на кафедральному рівні становить інтерес тому, що саме на цьому рівні мають здійснюватися різні види діяльності, відбувається адаптація співробітників до нових цінностей. На індивідуальному рівні в межах академічного капіталізму відбувається перерозподіл часу між основними видами діяльності професорсько-викладацького складу: викладання, науковою діяльністю, наданням послуг [91, 100, 101].

Завдання з розуміння концепції академічного капіталізму вирішується в межах різних підходів. Розгляньмо деякі з них, на наш погляд, найбільш типові, розроблені досить авторитетними дослідниками. У них є чимало послідовників, які зробили вагомий внесок у розробку актуальних проблем ринкових відносин у сфері вищої освіти. Перш за все, звернімо увагу на ґрунтовне дослідження «Академічний капіталізм. Політика та підприємницький університет» [160]. Предмет уваги авторів – зміни у системі фінансування системи вищої освіти США в останні десятиріччя XX ст., які, на думку Л. Леслі та Ш. Слотер, значною мірою

визначали зміст і напрям розвитку ринкових відносин, зокрема у неприбутковому секторі вищої освіти, який репрезентують «публічні університети» (*public university*) та «приватні університети» (*private university*) [160].

Академічний капіталізм у роботі дослідників постає політикою вищої освіти, котра спрямована на трансформацію університетів від центру ліберальних мистецтв до підприємницької периферії, де наукові дослідження здійснюються винятково з комерційною метою [160]. Звернемо увагу на причини академічного капіталізму, адже в суспільстві вони доволі різноманітні. З одного боку, університети потребують нових джерел доходу в умовах постійного скорочення державного фінансування. З іншого – самі приватні компанії прагнуть залишитися конкурентоспроможними на глобальних ринках, вони зацікавлені в нових наукових знаннях і результатах, які можуть надати їм університети із серйозним науковим потенціалом. Спільні інтереси університетів і компаній викликали «другу академічну революцію» та визначили сучасні відносини між університетами, державою і промисловістю. Зокрема, університет, вступаючи в ринкові відносини, може бути або безпосередньо зацікавлений в отриманні доходу від патентів, ліцензій або інших форм додаткового доходу, або змагається за зовнішнє фінансування без наміру отримати дохід від контрактів або пожертвувань [3]. Але в обох випадках в університетське життя проникає орієнтація на ринкові цінності та конкурентні змагання.

Слід зазначити, що існує декілька сценаріїв розвитку академічного капіталізму. Перший полягає в тому, що капіталізм – це система, в основі якої лежить приватна власність та знання, що також є предметом приватної власності. Отже, у таких умовах для студентів відкриваються надзвичайні можливості отримання освіти, а університети, у свою чергу, конкурують один з одним. У цьому разі знання виникають у межах глобальних та локальних соціальних процесів. На ринку праці відбувається боротьба за конструйоване знання не найвищого інтелектуального рівня. Простежується персоніфікація знань, а сам

розвиток академічного капіталізму призводить до згасання університету як соціального інституту освіти, котрий виконував низку узгоджених функцій [3].

Університетам слід докладати максимум зусиль задля збереження балансу між академічними та постакадемічними цінностями. Страх перед академічним капіталізмом полягає в тому, що останній залишає все менше можливостей для розвитку академічних інтересів, для незалежних публікацій та проведення фундаментальних наукових досліджень [3].

У зв'язку із цим виникає запитання: як узгоджується теза про громадське заснування навчального закладу із тим фактом, що у країні, де виник академічний капіталізм, – США – більшість публічних університетів засновані урядовими установами штатів та функціонують під їхнім контролем [3]. «Можливо, у США діяльність урядів штатів і сприймається як уособлення громадськості, але що стосується нашої політичної та мовної традиції, подібна аналогія не спрацьовує. З огляду на тісний зв'язок між «*public university*» та урядом штату, виникають певні сумніви і щодо адекватності ще одного варіанту перекладу – «громадський університет» [3, с. 277].

Є цілком припустими, що варіант перекладу «*public university*» як «громадський університет», з огляду на те, що «*public*» – громадський, та означає ті аспекти людської діяльності, які потребують владного/урядового (*governmental*) або соціального/громадського (*social*) регулювання, втручання чи, принаймні, спільних дій. Таким чином, погоджуючись з В. Андрющенком [3], вважаємо, що найкращим варіантом перекладу поняття *public university* видається саме «публічний» університет, з огляду на його певну умовність, з погляду адекватності відображення американської специфіки українською мовою.

Отже, визначившись певною мірою із розумінням понять *public universities* та *private universities*, зазначимо, що після виходу у світ книги Л. Леслі та Ш. Слотер у наукових колах почали вести активну дискусію і обґрунтовувати концепцію «академічного капіталізму». Її поява і використання пояснюється

необхідністю «визначення шляхів інтеграції університетів у глобальну економіку, ключовим елементом якої є знання» [3, с. 236].

Перш ніж приступати до розгляду особливостей запропонованих авторами «Академічного капіталізму» ідей та висновків, побудованих на основі аналізу американської системи вищої освіти, хотілося б звернути увагу на наявність у інших публікаціях, присвячених характеристиці саме цієї системи, вельми суперечливих оцінок. Зокрема, можна зустріти доволі поширені твердження про те, «що у США немає державної освіти, а є лише приватна вища освіта, або ж що федеральний уряд не фінансує освіти, що американська система вищої освіти із самого початку будувалася на незалежній від бюджетного фінансування основі» [3, с. 153].

Такі висновки дуже далекі від реального стану речей. Дійсності більшою мірою відповідає твердження, що за способом фінансування вищі заклади освіти США «поділяють на дві групи: більшу за чисельністю когорту приватних закладів (мала частка коштів від бюджету і велика – від спонсорів та інших джерел) і державних (значна частина коштів надходить з федерального і місцевого бюджетів, хоч вона також далека від 100 %). Загалом держава все ж відіграє домінуючу роль, фінансуючи левову частку наукових програм в університетах, утримуючи дво- і чотирирічні коледжі з майже 80 % всього контингенту студентів, мало не половина яких ще й отримує стипендію чи іншу фінансову допомогу з бюджетів» [3, с. 278].

Дійсно, у США, на кінець 90-х років XX століття нараховувалося більш ніж 2000 «приватних» вищих навчальних закладів і близько 1600 «публічних». При цьому 80 % усіх студентів навчалися саме в останніх [146]. Судячи із наведених даних, держава практично утримує ці 80 % усього студентства США. Публічні університети та коледжі, навчаючи відповідний студентський контингент, спираються на бюджет, який ніколи (про що власне йдеться й у наведеній вище цитаті) не складався на 100 % із надходжень із федерального бюджету та бюджетів штатів. Загальна структура фінансування американської вищої освіти,

що включає в себе як публічні, так і приватні вищі навчальні заклади, виглядає приблизно так: 25 % грошей надає федеральний уряд, 20 % – влада штатів, 55 % надходжень – це ресурси із приватних джерел. Зустрічаються також розрахунки, згідно з якими частка надходжень із приватних джерел складає майже 2/3 загальних витрат університетів [3]. У той час, як у Європі ж вона складає приблизно 10-15 % [135].

Специфікою досвіду США у розвитку вищої освіти є те, що ринкові механізми із самого початку відігравали досить суттєву роль у досягненні цілей суспільної політики в освіті. Перші вищі навчальні заклади були приватними, зокрема і Гарвардський коледж (1636 р.), з якого бере початок американська система вищої освіти. Але важливим є також і те, що вже в ті роки мало місце стійке усвідомлення громадою і владою, що вища освіта є як приватним, так і суспільним благом [3]. Пошук балансу у розподілі витрат між суспільством та особою був і є важливою складовою суспільної освітньої політики (*public education politics*). Із самого початку плата за навчання в приватних університетах і коледжах була досить низькою. Суспільний внесок виявляв себе переважно у добровільних внесках. Уряди, федеральний і штатів, теж допомагали, але ця допомога набувала форми певних преференцій (податкових, дозволів на певні види діяльності – наприклад, організація лотерей тощо) [129, 166].

У США публічна вища освіта пережила період бурхливого зростання у 1948–1973 роках. У цей час її фінансування здійснювалося за егалітарним принципом. Однак, із середини 70-х років XX ст. ситуація змінилася, оскільки федеральний бюджет і бюджет штатів були вже не в змозі адекватно відповідати на виклики доби глобалізації і масовізації вищої освіти. Федеральний уряд, уряди штатів почали активно впроваджувати ринкові механізми в систему фінансування публічних вищих навчальних закладів, щоб отримати бажані для суспільства результати [3]. «Таким чином, ринкові механізми стали головними в американській вищій освіті в останню чверть XX століття» [134, с. 143].

Цілком можливо, що подібний висновок міг стати підставою для тверджень, що у США «немає державної вищої освіти». Рівно як і для штучного протиставлення механізмів державного і ринкового регулювання в контексті розвитку системи вищої освіти. Досвід США свідчить про важливість підтримання необхідного балансу між «публічною» і «приватною» освітою з погляду задоволення суспільних та приватних інтересів. При цьому, важливо зазначити, що тоді, коли кризу переживав приватний сектор, підтримку він отримав саме із боку держави. У нелегкі ж часи для публічного сектору та ж держава активно впроваджувала ринкові інструменти, зокрема у фінансуванні вищих навчальних закладів, які десятиліттями напрацьовувалися у приватних вищих навчальних закладах [3, 137].

Автори «Академічного капіталізму» наводять показові факти. У 80-х роках ХХ ст., завдяки цілій низці законодавчих ініціатив федеральних органів влади, усі університети, незалежно від їхнього статусу, отримали можливість фіксувати за собою авторське право на інтелектуальну власність у межах здійснюваних контрактів із федеральним урядом. Процес ліцензування, патентування набрав шалених обертів. Використовуючи зміни у політичному кліматі та законодавстві, університети почали активно налагоджувати співробітництво в межах трикутника: університет – уряд – бізнес, як на федеральному рівні, так і на рівні штатів. Метою цього процесу є залучення додаткових ресурсів за рахунок комерціалізації результатів наукових досліджень [3]. Такий процес може стати актуальним і для вітчизняних ВНЗ.

До речі, до досвіду американських дослідницьких університетів нині починають звертатися в Україні, зокрема в Національному технічному університеті України «Київський політехнічний інститут» започатковано масштабний експеримент, метою якого є відпрацювання офіційного механізму комерціалізації науки [3]. Реалізація такого експерименту здійснюється зокрема через конкурс стартапів «Sikorsky Challenge».

«Гомогенізація університетської діяльності у США відбувалася й іншими напрямками. У 80–90-х роках підтримка публічних інститутів з боку урядів штатів через «блок»-гранти знизилася, тоді як у бюджеті приватних їхня частка зросла із 1,9 % до 2,3 %» [3, с. 282]. Це відбулося, головним чином, через зростання фінансування безпосередньо студентів – споживачів освітніх послуг. Показові й інші тенденції у сфері вищої освіти США, що їх наводить В. Андрющенко. Зокрема, частка традиційних для приватних університетів надходжень у вигляді приватних внесків, грантів і контрактів зросла на 1,3 % у публічних закладах освіти; відповідно, у приватних їхня частка знизилася на 0,7 %. У той час, як надходження в бюджет у публічному секторі від продажу інтелектуальної продукції та послуг зросли на 3,1 %; відповідно, у приватному – знизилися на 0,4 % [3]. У світлі зазначених тенденцій, які продовжують заявляти про себе і у XXI столітті, все більш умовним стає поділ американських вищих навчальних закладів на публічні (*public*) і приватні (*private*). І все ж вочевидь розбіжності у їхньому суспільному статусі зберігаються, оскільки зазначені поняття й надалі вживаються у відповідній літературі. Хоча з'явилися й нові поняття, які відображають певні зміни в статусі «публічних» університетів. Деякі з них обирають «гібридний» статус «публічно/незалежного навчального закладу» (*public/independent status*), інші функціонують як «публічна корпорація» (*public corporation*) [3].

Не є винятком і публікації авторів книги «Академічний капіталізм». Саме дії зазначених інституцій, поряд з іншими, що репрезентують бізнес, професійно-корпоративні структури, фонди тощо, аналізують Л. Леслі та Ш. Слотер. Вони, не зупиняючись на темі зміни балансу сил у контексті «академічного трикутника» Б. Кларка під тиском дії ринкових сил у політико-освітній сфері, пішли далі. Предметом їхньої уваги виступають внутрішні зміни в діяльності університетів у нових умовах [3].

Дослідження зазначених авторів ґрунтуються на положеннях теорії ресурсної залежності. У цьому випадку «головним об'єктом уваги авторів є не

внутрішні управлінські стратегії, поведінка членів певної інституції через з'ясування характеру впливу на неї зовнішніх агентів. Квінтесенція теорії ресурсної залежності полягає у тезі – «хто забезпечує ресурсами організацію, зокрема університети, той може отримати і насправді отримує більше впливу на ці організації». «Гроші – це влада. Саме в цьому, – констатують автори «Академічного капіталізму», – полягає сутність теорії ресурсної залежності у її політичному вимірі» [3 с. 284].

Аналізуючи цю теорію, В. Андрющенко визначає два виміри обміну ресурсами, в межах яких провайдер може здійснювати вплив на організацію: «відносна важливість та критичність ресурсів для реципієнта. Згідно з критеріями «відносної важливості» ресурсів, визначається їхня частка в загальному ресурсному масиві, який споживає організація. Якщо така організація отримує їх лише із одного джерела, вона буде повністю залежною від відповідного агента. Історично державні університети у більшості розвинутих країн світу перебувають у значній фінансовій залежності від своїх урядів, які при цьому забезпечують вищим навчальним закладам значну операційну автономію. Принциповим є характер фінансування – урядове асигнування, блок-гранти тощо» [3, с. 284].

«Критичність» – це межа, за якою організація припиняє своє існування в умовах відсутності, за певних обставин, ресурсів. Для університетів такими критичними ресурсами є приміщення, обладнання, професорсько-викладацький склад, студенти і, безумовно, гроші» [3]. Автори «Академічного капіталізму» констатували, посилаючись на численні публікації, що у 80–90-х роках ХХ ст. фінансовий стан багатьох державних університетів у західних демократіях (в першу чергу, США) ставав все більш невизначеним та кризовим. І ця криза була значно глибшою, ніж свідчила статистика. «У США вища освіта вступила у нову фінансову еру, і проблеми мають структурний характер та існуватимуть тривалий період» [147, с. 5]. Зазначений аналіз цих факторів окреслює основні потенційні варіанти та ризики для зміни системи фінансування вищої освіти України у процесі її модернізації, та може бути цікавим для органів державної влади.

Як свідчать результати сучасних досліджень, головна мета стратегії модернізації вищої освіти в Україні – конкурентоспроможність національної вищої школи – обумовлюється конкурентними перевагами ВНЗ у здійсненні наукових досліджень, наданні освітніх послуг і виконанні важливих соціальних завдань. Для утримання високого конкурентного статусу великого значення набуває характер конкурентних переваг, що досягається ВНЗ за рахунок тих чи інших факторів (докладніше про це йтиметься у підрозділі 2.1). Визначальними серед них, на думку українського дослідника В. Сацика, є високопродуктивний інтелектуальний капітал, який здатний генерувати унікальні результати наукових пошуків (талановиті дослідники, викладачі та студенти); розвинена матеріально-фінансова та інфраструктурна база, що забезпечує високу дослідницьку результативність і найвищі освітні стандарти; прозора та ефективна система управління, побудована на принципах академічної свободи та автономії ВНЗ; інституціональна та фінансова підтримка з боку держави, покликана сприяти модернізації вищої школи, розбудові глобально конкурентоспроможних ВНЗ.

Із цього випливає, що загальні результати реформування усієї системи вищої освіти визначаються успішністю заходів, спрямованих на консолідацію та ефективне використання усіх цих чинників [95].

В. Сацик наголошує, що сподіватися лише на новоприйнятий в Україні Закон про вищу освіту і вважати, що найближчим часом вітчизняні ВНЗ за своїми освітніми та науковими стандартами, зрештою – за рівнем міжнародної конкурентоспроможності наздоженуть західноєвропейські чи американські ВНЗ, не варто. Системна нормативно-законодавча реформа – це необхідна умова для такого поступу, але далеко не достатня. Для прикладу, подібні трансформації у Китаї, які також значною мірою набули імпульсу із прийняттям у 1997 році оновленого законодавства у сфері вищої освіти, уже тривають майже два десятиліття. Однак це відбувалося і продовжується на фоні стрімкого економічного зростання в країні і в поєднанні з багатьма дієвими заходами

стимулюючого характеру на користь ВНЗ. У подібний спосіб розвивалися й національні системи вищої освіти в багатьох інших країнах [95].

У контексті цього, на думку Садика, з якою ми погоджуємося, на особливу увагу заслуговує систематизація національних стратегій становлення конкурентоспроможних університетів, здійснена відомим міжнародним експертом у сфері вищої освіти С. Марджинсоном [76]. Цей дослідник пропонує певний перелік моделей національних стратегій розбудови висококонкурентних університетів (світового класу), які практикуються у різних країнах світу, враховуючи у тому числі фактор наявності/достатності у них економічних ресурсів.

Перша модель – стратегія «вшир» (від якісної масової вищої освіти – до створення університетів світового класу) – передбачає досягнення країною найвищих стандартів у сфері навчання та викладання, розширення загального доступу населення до високоякісних освітніх послуг, нарощування дослідницького потенціалу університетів і в результаті – поступове еволюційне виділення університетських закладів, здатних конкурувати на міжнародному рівні. Нині ця стратегія застосовується у багатьох країнах Західної Європи, де завдяки потужному економічному потенціалу та поширеним соціальним традиціям національні уряди повною мірою забезпечують фінансування університетського сектору. Набагато меншої ваги набуває форсоване просування державою своїх університетів до світових академічних рейтингів.

Друга модель – стратегія «вглиб» (від піонерних досліджень у проривних сферах знань – до створення університетів світового класу) – полягає у розбудові за активної інституціональної та фінансової підтримки держави глобально конкурентних університетів на базі невеликої кількості уже існуючих університетських закладів, потенційно спроможних здійснювати важливі та перспективні наукові дослідження світового рівня. Ця стратегія активно використовувалася для розбудови університетів у Східній Азії протягом другої половини XX ст. (Пекінський університет та Університет Цінхуа, Токійський

університет і Університет Кіото, Національний Тайванський університет, Сеульський університет та ін.).

Нині цю модель застосовують у країнах, які динамічно розвивають свою економіку, у тому числі освітній сектор (Бразилія, Китай, Саудівська Аравія та ін.). Наявні у них економічні ресурси ще в цілому недостатні для фінансування університетів на рівні світових стандартів, тому вагомі зусилля урядів додатково концентруються на фінансовій підтримці певної обмеженої когорти ВНЗ, які мають найбільший конкурентний потенціал і здатні в перспективі представляти державу на глобальному ринку освітніх послуг та результатів інтелектуальної діяльності.

Третя модель – комбінована стратегія «вшир» та «вглиб» – є певним поєднанням двох попередніх і на сьогодні практикується здебільшого у високорозвинених країнах світу, передусім у США, Австралії, Японії, Новій Зеландії, Південній Кореї, частково у Китаї і все більшою мірою в Західній Європі. Знаковим для цієї моделі є стрімкий розвиток потужного приватного університетського сектору [76].

На думку українського дослідника, це означає, що наша держава, услід передовому міжнародному досвіду, має також розробити та імплементувати модель стратегії розбудови університетів «вглиб». При цьому форсоване інвестиційне фінансування державних коштів у розвиток дослідницького потенціалу провідних українських ВНЗ – один із найбільш ефективних варіантів реалізації такої стратегії. Обов'язковим елементом при цьому виступає додаткове цільове фінансування університетських видатків з державного бюджету, обсяги яких фіксуються в офіційних документах, а використання чітко регламентується і контролюється, у тому числі за участі авторитетних міжнародних інституцій. Яскравим прикладом успішної реалізації «глибокої» стратегії розвитку університетів є міжнародна практика імплементції так званих «ініціатив із досягнення видатних результатів», які мають місце ще з кінця 1980-х років у багатьох країнах світу (Канада, Данія, Фінляндія, Китай, Гонконг, Японія,

Австралія, Південна Корея, Німеччина, Франція, Іспанія, Ізраїль, Росія). Власне, йдеться про ініціювання національними урядами або міжнародними організаціями (наприклад, Світовим банком – відносно певних африканських країн) великомасштабних програм фінансової підтримки університетських досліджень та удосконалення освітніх стандартів з метою підвищення міжнародної конкурентоспроможності університетів [95].

Детальний розгляд дослідницького потенціалу теорії ресурсної залежності стосовно вищої освіти – це предмет окремої розмови. Ми лише хотіли б звернути увагу на деякі, на нашу думку, важливі моменти. Один із них стосується внутрішніх змін в управлінській структурі університету, зокрема перерозподілу повноважень і впливів між керівними структурами і факультетами. З огляду на це, американські дослідники звертають увагу на дію суперечливих тенденцій. З одного боку, вони констатують посилення концентрації ресурсів на центральному рівні, зростання витрат на утримання центральної адміністрації. З іншого, – факультети, лабораторії, що заробляють гроші, тяжіють до більшої фінансової та організаційної незалежності. Вони можуть діяти напрямку із відповідними субсегментами зовнішнього середовища – безпосередніми споживачами і, відповідно, постачальниками ресурсів. «Усередині університетів у період фінансового стресу, прес децентралізації влади в бік діючих підрозділів є невідворотнім. Система спонукань має бути налаштована таким чином, щоб забезпечити максимум зовнішніх надходжень. У результаті, саме діючі підрозділи університетів відповідальні за вирішення цього завдання» [95, с. 289].

Децентралізація влади в університеті та поширення її впливу означає, в кінцевому підсумку, деволюцію університетських бюджетів. Деволюція – це інтегральна складова протікання процесу комерціалізації. Зрозуміло, що деволюція бюджету є зайвою в умовах, коли зберігається стабільне і достатнє фінансування, зокрема у формі блок-грантів, але в умовах обмежених ресурсів і конкуренції деволюція, на думку американських вчених, виглядає невідвратною. В американських університетах цей процес тільки розпочався в кінці 90-х років XX

століття. І заявив про себе, перш за все, у приватних університетах. Що стосується публічних, то тут справи дещо складніші. По-перше, центральна адміністрація університетів не бажає втрачати свій контроль над бюджетом навіть тоді, коли ринок, що називається, «притис їх до стіни». По-друге, зміни у цій сфері відбуваються не за принципом «все й одразу», а поступово, у зростаючий спосіб. По-третє, власний інтерес багатьох факультетів суперечить змінам, оскільки вони не заробляють гроші і більше сподіваються на пряме фінансування з боку урядів штатів [88, 97, 96].

Мабуть, є не випадковим, що фактично одночасно із поняттям «академічний капіталізм» у науковий обіг увійшло поняття «ринкова модель університету» (1998 р.), згідно з якою визначається певний тип вищого навчального закладу, побудований таким чином, що кожний факультет мав свій бюджет, а ті, які заробляють більше інших, мають привілейоване становище. Отже, університети у США перетворюються на двоярусні інститути із багатими і бідними факультетами, лабораторіями тощо, академічними суперзірками та академічним нижчим класом. Широко застосовується логіка ринкової моделі університету – хто платить, той і замовляє музику [48]. Реципієнти мають обожнювати донорів. У цьому ж контексті можна згадати основну ідею академічного капіталізму: «гроші – це влада».

Реальністю є неухильне зростання освітньої діяльності, орієнтованої винятково на отримання доходу. Їхня діяльність досить неоднозначно оцінюється фахівцями та громадськістю. Стосовно США, наприклад, зазначається, що неурядові та приватні організації репрезентують найбільш «динамічний елемент в американській вищій освіті, який представляють десятки освітніх компаній, що виникли останнім часом. Показовий приклад – «Sylvan Learning Systems, Inc.» (Балтімор), що створила мережу із восьми університетів у дев'яти країнах Латинської Америки, в яких навчаються понад 100 тисяч студентів. У Чилі 10 % студентів коледжів навчаються у навчальних закладах цієї компанії. Орієнтовані

на отримання доходу навчальні заклади мають впливову лобі в Конгресі США, у федеральних урядових структурах» [160, с. 115].

Існує й інший погляд на це питання. Деякі дослідники до категорії орієнтованих на отримання доходу інститутів відносять заклади післясередньої освіти різного виду, а також напівпрофесійні школи з програмами тривалістю не більше 2-х років, які навіть не надають будь-яке професійне звання чи диплом. Таких, наприклад у США, нараховують більш ніж 4000 із 4900 зареєстрованих. Але кількість студентів, які навчаються у них, складає тільки 366 тис. із 15 млн студентів (на початку нового тисячоліття) [129, 130]. В той же час існує певна загроза й від сфери онлайн-освіти, однак через їх початковий розвиток прогнозування їх впливу на комерціалізацію вищої освіти потербує додаткового вивчення та осмислення.

Вважається, що досить низький рівень викладання і вузька професійна спеціалізація працюючих, спрямована винятково на отримання доходів навчальними закладами, надає їм маргінального статусу у розвинутих суспільствах. Інша ситуація – у країнах, що розвиваються. Подібні навчальні заклади позиціонують себе як альтернативи представникам тих прошарків населення, які не мають можливості оплачувати якісну і, відповідно, високовартісну вищу освіту. Зокрема, у Латинській Америці, таких країнах, як Мексика, Бразилія, Аргентина тощо від 10 % до 20 % студентів навчаються в інститутах, орієнтованих на отримання доходу [3, 48].

У відповідних публікаціях досить чітко прослідковується наявність неоднозначного сприйняття дії ринкових сил у діяльності класичних та дослідницьких університетів. Зокрема, Л. Леслі та Ш. Слотер зафіксували, на їхню думку, факт недостатнього усвідомлення частиною професорсько-викладацького корпусу значення і наслідків впливу комерціалізації на університети [160]. Для деяких «академіків-підприємців», як свідчать інтерв'ю із ними, «ринкова конкуренція існувала завжди, університетське середовище постійно зазнає змін» [48]. Такий погляд, як вважають дослідники, є свідченням

того, що зміни мають «інкрементальну» природу, що обумовлено дією відповідних політичних механізмів стримування та підтримання відповідного балансу. Розробники суспільної (державної) політики та уряд (уряди) є прибічниками поступових, а не кардинальних, драматичних змін. Власне, така позиція, як вважає М. Квієк, властива для урядів більшості розвинених країн, які головним методом реформування системи вищої освіти вважають її «перенастроювання», поступові зміни [48].

Уособленням подібної освітньої політики є курс на перетворення дослідницьких університетів на підприємницькі (*entrepreneurial university*). Цей процес, як вважають американські дослідники, заявив про себе ще наприкінці XIX століття, коли деякі провідні американські університети почали активно співпрацювати із бізнесом. Вперше концептуально цей досвід було узагальнено Б. Кларком у його книзі, що вийшла у світ у США в 1998 році [50]. З того часу ця проблема знайшла своє відображення в численних публікаціях та найрізноманітніших роботах, що репрезентують ставлення до академічного підприємництва національних урядів, міжнародних організацій, структур громадянського суспільства тощо. З'явилися перші серйозні теоретичні узагальнення практичного досвіду перетворення дослідницьких університетів на підприємницькі не тільки у США, але й у країнах Європи та Азії, в Австралії.

Автори численних публікацій завзято переконують, що підприємництво являє собою не тільки індивідуальне явище, але й соціальний організаційний феномен [43, 54]. Підприємництву можна навчити. І не обов'язково у «бізнес-школах». Створенням матеріального багатства не вичерпується функція підприємництва. Вона набагато змістовніша та багатогранніша – це процес «культурної інновації», уособленням якої є інтелектуальне підприємництво. Університет, відповідно, має всі необхідні можливості, щоб із дослідницького навчального закладу перетворитися на підприємницький [52, 61, 69, 163].

Для підприємницького університету «характерним є: а) комерціалізація навчального процесу (підготовка на замовлення освітніх програм, консультування

тощо); б) перетворення знань на товар (комодифікація) – патентування, ліцензування, практичне впровадження результатів досліджень тощо» [48, с. 245].

Підприємницький університет, на думку українського науковця В. Андрющенка, має такі ознаки:

- чіткий та послідовний курс на розвиток підприємницьких здібностей в усіх студентів та працівників;
- тісні зв'язки із зовнішніми стейхолдерами, які є джерелом нових цінностей та додаткових ресурсів;
- поширення результатів своєї підприємницької діяльності;
- впровадження в навчальний процес інноваційних технологій, які спрямовані на стимулювання підприємницьких дій;
- відкритість, яка сприяє результативному обміну між організаціями;
- мультидисциплінарний підхід до освіти, якій відтворює реальний світовий досвід та орієнтований на вирішення світових складних проблем та викликів;
- орієнтація на всебічне заохочення практичного застосування підприємницького мислення та лідерських якостей [3].

Стало очевидним, що, по-перше, перетворення дослідницького університету на підприємницький – це справа не одного покоління викладачів та причетних до них представників урядових та бізнесових кіл. По-друге, залишається чималий рівень скептицизму серед освітянського загалу з приводу того, наскільки курс на підприємництво узгоджується із традиційними цінностями і функціями університету. По-третє, найскладнішою проблемою у взаємовідносинах університету із зовнішнім середовищем є налагодження взаємовигідної співпраці у трикутнику – уряд, бізнес, вищий навчальний заклад [3]. «Ще у 1940 році аргентинський фізик Дж. Сабато обґрунтував тезу, згідно з якою інноваційний ланцюжок у країні не буде працювати, якщо хоч одна зі сторін трикутника буде слабкою, а цілі та завдання загальнонаціональної інноваційної політики не будуть усвідомлено поділятися та здійснюватися усіма учасниками процесу» [3, с. 293].

На практиці досвід багатьох пострадянських країн, зокрема України, підтверджує цей висновок.

З огляду на це, показовим і цікавим для вітчизняних реалій є приклад Швеції – розвинутої європейської країни зі сталими соціал-демократичними традиціями розбудови соціально-орієнтованої ринкової економіки. Шведська держава історично є впливовим актором освітньої політики. Більшість університетів адмініструються як складова державного сектору. Приватних університетів усього два, більшу частину їхніх витрат також покриває держава. Це Chalmers University та Stockholm School of Economics [3].

Шведський досвід модернізації системи вищої освіти, переведення її на інноваційні рейки – це типовий приклад реформ зверху. Реформи вирізняє ретельна підготовка з боку державних органів, зокрема відсутність будь-яких серйозних суперечностей з приводу стратегій розвитку вищої освіти між правими та лівими партіями. Не зважаючи на зміну урядів – курс на комерціалізацію вищої освіти та розвиток академічного підприємництва залишався незмінним. Головними інструментами здійснення такої політики були фінансові та інституційні. На початку 90-х років XX ст. було створено сім спеціальних регіональних фондів, які мали виконувати місію щодо сприяння налагодженню зв'язків між університетами та суспільством, бізнесовими структурами зокрема. Для таких структур було забезпечено досить пристойний рівень фінансування. Але з часом діяльність цих фондів було визнано не ефективною. Одна з причин такої нерезультативності – надмірна бюрократизація. Вона заявила про себе, між іншим, не тільки в Швеції. В. Андрющенко зазначає, що «бюрократизація оплела процес комерціалізації наукової діяльності навіть у США» [3, с. 294]. А цей процес також загрожуватиме розвитку комерціалізації вищої освіти і в Україні. Ще одна суттєва перешкода на шляху реформ полягала в тому, що більшість шведських університетів «виявляли незначний інтерес до організації широкої мережі підприємництва» [3, с. 294].

Шведські та датські експерти, які аналізували досвід Швеції на прикладі переходу Chalmers University на рейки академічного підприємництва, дійшли висновку, що він є показовим для всієї Європи. Приклад Chalmers University свідчить: більшість реформ зверху можуть не забезпечити очікувані відповіді на поставлені запитання [3]. На думку В. Андрющенка, якщо аналізувати перебіг реформ у Швеції крізь призму «трикутника Сабато», нескладно виявити, що не всі сторони процесу були налаштовані однаково «сильно» і діяли злагоджено. Виявилося, що інноваційний ланцюжок не спрацював так, як сподівалися ініціатори реформ. Ще раз наголосимо, наскільки складним виглядає процес налагоджування взаємодії усіх зацікавлених сторін, які часто-густо переслідують насамперед свої власні інтереси. Загострення конфлікту інтересів є характерним і для внутрішнього життя дослідницького університету на шляху комерціалізації його діяльності [3].

Якщо діє підприємницький університет, то має, відповідно, існувати і професор-підприємець – представник класичної академічної традиції, який має підприємницьку культуру та активно її реалізує. Його видова відмінність – використання належності до академічної спільноти як стартового майданчика для прибуткової діяльності. «Професор-підприємець», як зазначають критики цього типу викладача, часто використовує більшу частину свого робочого часу на реалізацію власних проектів. Вони мають схильність до приватизації фінансових надходжень і соціалізації власних витрат (використання університетського адміністративного ресурсу, «вільної» студентської праці, університетської інфраструктури)» [3, с. 295].

Основна маса професури занепокоєна постійним пошуком зовнішніх джерел фінансування. Цей тиск, як свідчать численні інтерв'ю, постійно зростає. Наприклад, професор К. Калхун, директор Лондонської Школи Економіки, стурбований тим, як мало часу у викладачів залишається на креативне викладання. Величезний обсяг паперової роботи, яку вони змушені виконувати, підпорядкований щорічному пошуку відповідей на питання з боку вищої

адміністрації університету. Успіх у цій справі стає вирішальним критерієм оцінювання результативності викладацької діяльності. Зменшення фінансування означає також збільшення навчального навантаження на кожного викладача. Важливим фактом є й поступовий перехід викладачів сучасних університетів у клас прекаріату, відсутність без залучення зовнішніх коштів перспектив стабільного працевлаштування [47].

Все більшого поширення набуває практика скорочення терміну контрактів. Зростає кількість тих, хто працює з погодинною оплатою. В американських університетах частка «погодинників» у 1970 році складала 22 %, у 1995 – 41 %, у 2001 – 46 % [55]. Із 35 тис. викладачів, які розпочали виконувати свої професійні обов'язки у період із 1995 до 1997 року включно, більш ніж 75 % складали викладачі, які працювали з погодинною оплатою. Показовий приклад: новий «публічний» університет у Флориді, який було відкрито у 1997 р., взагалі не передбачав у своїй діяльності постійні штатні посади. Схожі тенденції спостерігаються в інших країнах. В Австралії на 2001 рік 78 % працівників в університетах перебували на тимчасових контрактах [3]. Усе це суттєво загрожує академічним свободам, створює атмосферу «невпевненості», «невизначеності» серед викладачів.

У європейських країнах ситуація дещо інша. Як зазначав М. Квієк, Європа, в особі підписантів Болонської декларації, певною мірою залишається в цьому плані «останнім бастіоном у спротиві діям ринкових сил» [48]. У європейських університетах до останнього часу неохоче йшли на скорочення постійного штату викладачів. Ж. Кур'є, який досліджував відповідний стан речей у трьох країнах – Франції, Норвегії та Голландії, – виявив, що тут більшість викладачів перебували на постійних посадах [44]. Академічні свободи, на його думку, все ще залишаються досить впливовою традицією й органічною складовою їхніх національних культур. Зокрема, у Франції «академічний корпус був досить задоволений своїм становищем на початку 2000 року» [3, с. 296]. А от у

Німеччині вже майже 90 % університетів запровадили контрактну систему замість постійного штату [3].

Які проблеми виявила практика функціонування квазіринків у вищій освіті? По-перше, традиційне питання: чи завжди моносонічний урядовий орган діє в інтересах споживачів у своєму адмініструванні системою цін, чи він відстоює свої власні пріоритети? По-друге, не може не викликати занепокоєння зростання операційних витрат у квазіринкових системах, особливо – що стосується інформування споживачів про якість академічних програм [20].

Регулювання як інструмент урядової політики стосується, перш за все, поведінки продавців освітніх послуг. Традиційно цей процес здійснювався у формі розпоряджень, наказів та контролю, коли порядки визначено, виконання перевіряється, а невиконання – карається. Зусилля, спрямовані на впровадження ринкових механізмів регулювання поведінки ринкових акторів, зазвичай, пов'язані з регулюванням цінової політики інститутів, а також забезпечення інформації про якість навчальних програм та послуг. Вважається, що таким чином забезпечується для споживача більш обґрунтований вибір [3].

Інформаційна асиметрія має важливі наслідки для змісту конкуренції у сфері вищої освіти. Згідно з результатами деяких досліджень, проведених у руслі економіки галузі, особливого значення у виконанні певних сигнальних функцій набувають репутація і престиж. Саме вони, як свідчить досвід США, є об'єктом особливої уваги і турботи з боку керівництва університетів. Вищі навчальні заклади, щоб зміцнити свій статус, всіляко намагаються залучити найкращих викладачів та набрати найздібніших студентів. У такій спосіб, з огляду на досить жорстку конкуренцію, вони дбають про свою репутацію та престиж. «Репутація університету і якість послуг, які він надає, можуть певним чином співвідноситися, але при цьому не обов'язково співпадати» [3, с. 305]. Університети намагаються посилити свій імідж багатьма засобами та шляхами, і при цьому не тільки через підвищення якості освітніх послуг.

Наявність перекосів у функціонуванні конкурентного середовища в системі

вищої освіти США з часом заявила про себе, як констатують американські дослідники, низкою неочікуваних наслідків. По-перше, досить відчутно зросла вартість освітніх послуг. «Перегони (*reputation race*) потребують все більше і більше ресурсів на забезпечення кращого персоналу, залучення кращих студентів, на PR. Продуктивність вищої освіти США знижується. За період з 1993 до 2004 року включно 30 провідних американських дослідницьких університетів збільшили свої бюджети на 70 %, тоді як кількість студентів зросла на 8 %» [3, с. 306]. Американські вчені застерігають, що якщо «суспільні політики в інших країнах копіюватимуть досвід США у стимулюванні конкуренції, вирішальною рушійною силою якої стає репутація, на них теж очікує різке подорожчання освітніх послуг» [3, с. 306].

Взагалі, на думку вітчизняних дослідників, спостерігається посилення соціальної стратифікації серед студентів за мерітократичною ознакою. Також набирає темпів процес диференціації серед вищих навчальних закладів і формування відповідної ієрархії, що передбачає існування чітко визначених лідерів, середняків та аутсайдерів. Відмінності між ними стають все відчутнішими. За цих умов типовим стає явище копіювання місії та ролі найбільш престижних університетів менш престижними. Підсумовуючи аналіз подібної діяльності, автор одного із досліджень робить висновок, що вона «обмежує педагогічні інновації в системі вищої освіти і не сприяє підвищенню якості освітніх послуг» [3, с. 306].

1.3. Комерціалізація вищої освіти в ракурсі соціокультурного підходу

Одним із засновників сучасного соціокультурного підходу можна впевнено вважати П. Сорокіна [97]. Висуваючи основні положення інтегральної соціології, зокрема пов'язані із проблемами соціальних і культурних систем у їхньому структурному і динамічному аспектах, він наголошував, що, на противагу неорганічним явищам, соціокультурні мають «нематеріальний» (символічний)

компонент смислу, який накладається на фізичний і життєвий компоненти. Ця сфера смислів – цінностей – норм є формою буття або реальності, відмінною від неорганічної та органічної форм буття. Компонент смислу виступає вирішальним для визначення того, чи можна вважати це явище соціокультурним [97, с. 404]. Безумовно, комерціалізація вищої освіти потребує аналізу саме з погляду соціокультурного підходу, а також розгляду її соціокультурного аспекту.

Інший варіант соціокультурного підходу П. Бурдьє до аналізу проблем освіти наводить В. Чепак. У своїх роботах вона зазначає, що центральне місце у процесі відтворення сучасного суспільства належить системі освіти. Багато з тих, хто отримують вищу освіту, виявляються неспроможними зрозуміти, що потрібно переосмислити той досвід і ті погляди, які вони отримали завдяки своєму соціальному походженню, щоб досягнути того, що представники інших класів суспільства набувають з народження, щоб освіта і стала тим, на що сподіваються молоді люди з нижчих класів, – ключем до успіху. «Якщо вони не можуть усвідомити, про які символічні цінності йдеться, і включити їх у свою освіту (що, власне кажучи, є і проблемою української системи вищої освіти), то будь-яких мрій і прагнень буде недостатньо для досягнення високого статусу» [121, с. 405].

У процесі характеристики та аналізу ринкових відносин у сфері вищої освіти представники різних наук використовують одні й ті самі терміни – «ринок», «благо», «продукт», «послуга» тощо. Але вкладають у них досить часто різний зміст. І це зрозуміло, з огляду на специфіку кожної із соціальних наук. Наприклад, попри широку вживаність, досі немає однозначного тлумачення поняття «освітня послуга». Гострі дискусії точаться з приводу визначення їхньої специфічності як товару. Зокрема, висловлюється думка, із посиланням на праці К. Поланьї, що освіта – це класичний фіктивний товар, «до якого не можна застосовувати ринкову логіку». Або в такому ж ключі стверджується, що оскільки «освіта – це своєрідний різновид натурального господарства», то перспектив його трансформації «в ринкову форму немає і бути не може» [3, с. 45].

Вища (університетська) освіта впродовж багатьох століть сприймалася як дещо сакральне. І хоча в усі часи університети розвивалися, в тому числі в економічному відношенні, просвітницьке завдання протягом тривалого часу превалювало над усім іншим. Економічний бік університетського життя переважно зводився до гідної підтримки інфраструктури і сприяння діяльності професури. Але нині все частіше говорять про кризу університетів, останніх підозрюють у тому, що вони не так витрачають суспільні кошти, навчають не так, виховують майбутніх фахівців не в тій системі норм і цінностей. Деякі практики пропонують як універсальний засіб вирішення питання відповідності університету сучасним вимогам зняти з них особливий статус і прирівняти до інших суб'єктів ринкових відносин за принципом: те, що не продається, просто не виготовляється. Тобто університетам пропонується виступати самостійними гравцями на ринку освітніх послуг. Університети поступово перетворюються на економічні корпорації, котрі навіть управляються як корпорації, але розглядаються як корпорації особливого виду – пов'язані з виробництвом і розповсюдженням знань. Всі університетські структури при цьому змушені самовизначатися за принципом конкурентоспроможності і дохідності від реалізації освітніх послуг [48].

Під впливом ринкових трансформацій у межах університету-корпорації «виживає той, хто не тільки може продукувати нове знання, але й має здатність вигідно його реалізувати на ринку» [48, с. 154]. Ще один наслідок комерціалізації університетських послуг під впливом соціальних зрушень у суспільстві – виведення на ключові позиції людей, котрі не належать до інтелектуального прошарку. З переходом до масової освіти університети готують не еліту, як у минулі часи, і це позначається на критеріях їхньої конкурентоспроможності.

Системний підхід до аналізу конкурентоспроможності вищої школи реалізував Т. Єкшикеєв [39]. Він, вивчаючи взаємозв'язок компетенцій, конкурентних переваг та конкурентоспроможності вищого навчального закладу, запропонував конкурентні переваги університету диференціювати, виходячи з

базових умов, що визначають характер їхнього джерела, а саме: конкурентні переваги, що ґрунтуються на економічних факторах; на нормативно-правових актах; на факторах структурного характеру; викликані адміністративними заходами; визначувані рівнем розвитку інфраструктури ринку; пов'язані з розвиненою науковою діяльністю ВНЗ; пов'язані з ефективною організацією навчально-методичної роботи і високою якістю освітніх послуг; ґрунтовані на географічних факторах; визначувані інформованістю керівництва ВНЗ [39].

М. Квієк вважає знецінення усіх національних проектів (у т. ч. освітніх) наслідком глобалізації і застерігає від того, щоб не позбавляти вищі навчальні заклади ідеї нації, духу і національної культури, оскільки це може стати кінцем інституту освіти [48]. Хоча в останні роки соціокультурні підстави зміни освітніх практик активно вивчалися науковцями [79], все ще бракує знання про зв'язок конкурентоспроможності національних систем вищої освіти з їхньою культурною ідентичністю.

Соціокультурний простір, за П. Бурдьє, можна розглядати як поле, де агенти посідають різні позиції, тобто це структура соціальних позицій, часто багатовимірна [19]. Ця багатовимірність спостерігається і в полі вищої освіти, адже в результатах освітнього процесу зацікавлена низка агентів (соціальних спільнот), а саме: студенти; батьки або роботодавець (у разі цільового прийому); промислові підприємства, фірми, бізнес-співтовариство; професорсько-викладацький склад; урядовий або регулюючий орган, орган акредитації тощо; підприємці або урядові агентства, які отримують консалтингові послуги та (або) використовують дослідні розробки, зроблені професорсько-викладацьким складом; держава і суспільство в цілому [111, 112]. Усі зазначені агенти не тільки зацікавлені в тому, щоб національна система вищої освіти була конкурентоспроможною, але й здатні цьому тією чи іншою мірою сприяти.

Слушним нам видається акцентування дослідників при розгляді проблеми конкурентоспроможності вищої школи на тому, що вищі навчальні заклади на практиці мають опікуватися своїм станом на двох ринках – освітніх послуг і

праці. При цьому важливим є врахування особливостей обох цих ринків. Зокрема, на освітньому ринку вищі навчальні заклади виступають як специфічні суб'єкти ринкових відносин, адже вони в процесі реалізації своїх послуг отримують кошти за надані освітні послуги «...від проміжного споживача – студентів (абітурієнтів), у той час як кінцеві споживачі – фірми і підприємства – виявляються звільненими від оплати готового продукту – молодого фахівця. Діяльність ВНЗ є спрямованою на проміжну ланку в особі студентів (абітурієнтів) та їхніх батьків, у яких є свої очікування від системи освіти, тобто певні освітні потреби» [3, с. 68]. Контрактна форма навчання практично нічого не змінює в цій системі надання освітніх послуг проміжному споживачеві, який тільки на ринку праці дізнається про свою затребуваність і якість своєї освіти (одержаних у навчальному закладі освітніх послуг).

Вмонтованість національних систем вищої освіти в соціокультурний простір не викликає сумнівів. При цьому соціокультурний простір – це «сконструйований кількома поколіннями простір сенсу, в якому відображена культурна специфіка соціальної організації досліджуваного соціуму» [106, с. 143]. Науковці також наголошують на необхідності «...враховувати динамічний характер соціокультурного простору, що передбачає його перманентну трансформацію [106, с. 143].

Соціокультурний простір має таку властивість, як відносність. Ця властивість означає, що під впливом певних причин він може розширюватися або звужуватися. Зазвичай, розширення соціокультурного простору відбувається в результаті природної взаємодії з іншими культурами за принципом «виклик – відповідь». «Звуження соціокультурного простору відбувається там, де спостерігається агресія з боку інших соціокультурних світів. У цьому випадку спрацьовують захисні соціокультурні механізми, підвищується закритість цього простору. Соціокультурний простір постсучасності наповнений такими процесами, як соціальна диверсифікація, диференціація, мультиплікація смислів і значень. Його необхідно розглядати не як простір сталого сенсу, а як вмістилище

безлічі смислів, як місце перетину безлічі смислових полів, як акт взаємодії різних дискурсів, акт спільної творчості соціальних акторів» [106, с. 146]. За таких умов культурна ідентичність національних систем освіти зазнає випробовувань з боку тих чи інших міфів, забобонів, застарілих стереотипів, копіювальних експериментів тощо. Ще одне випробовування для національних систем освіти (особливо країн з низьким рівнем життя) – поглиблення соціальної диференціації. У багатьох країнах зростання соціально-економічної нерівності призвело фактично до створення двох систем освіти – для бідних і для багатих. Одночасно держава й суспільство покладають на освітні установи додаткові завдання, пов'язані з наданням освітніх та інших послуг для представників соціально вразливих груп, наприклад, людей з функціональними обмеженнями та особливими потребами. За будь-яких умов конкурентоспроможні національні системи вищої освіти мають орієнтуватися на шість різновидів освітніх потреб, які вони мусять задовольняти, а саме: потреби матеріального зростання, статусного просування, професійного вдосконалення, морального самоствердження, соціальної адаптації та духовної самореалізації [133].

Одна з невизначеностей у сфері сучасної вищої освіти – співвідношення освітніх і наукових послуг у функціонуванні вищих навчальних закладів. Роль наукової складової у конкурентоспроможності національної системи освіти є проблематичною. Загальновизнаним є те, що рівень розвитку освіти в країні, у т. ч. вищої, і розвиток економіки знань – взаємопов'язані [48]. Однак до цього часу не існує усталеного підходу до вимірювання економіки знань. За однією з методик, яку використовує Світовий банк, індекс економіки знань включає чотири субіндекси, а саме: субіндекс економічного й інституційного режиму, субіндекс інновацій, субіндекс інформаційно-комунікаційних технологій, субіндекс освіти [3]. Останній включає такі показники: середня кількість років навчання у школі; охоплення середньою освітою; охоплення вищою освітою. «За результатами розрахунків Світового банку серед 146 країн світу Україна за індексом економіки знань посіла 56 місце у загальному рейтингу з показником

5,73 та перше місце – серед країн з рівнем доходу нижче середнього. Високий рівень освіти громадян наразі залишається основною конкурентною перевагою України (21 місце у рейтингу). Коефіцієнт охоплення вищою та середньою освітою серед населення віком від 17 до 21 років упродовж останнього періоду (2000–2012 рр.) становив 88 %» [3, с. 252]. Наслідком суспільних трансформацій стало те, що «в останні роки в суспільній свідомості виникло уявлення про вищу освіту як про невід’ємну частину конкурентних переваг країни, яке поряд з підвищенням значущості глобальних рейтингів зумовило якісну зміну сприйняття ролі і значення університетів» [3, с. 265]. Сьогодні в умовах гострої конкуренції між освітніми установами на глобальному ринку, а також національних і регіональних ринках освітніх послуг, вищі навчальні заклади взяли курс на розвиток наукових досліджень, які забезпечують конкурентоспроможність за рахунок здійснення трансферу знань і високих технологій. Невипадково у визначенні провідних університетів світу ключовим є поняття «освіта, що базується на наукових дослідженнях» [93, с. 97]. При цьому відбувається комерціалізація як освітніх послуг, так і наукових досліджень, що трансформує національну систему вищої освіти, змінює уявлення про її функції і соціальне призначення.

Найчастіше в публічних дискусіях про майбутнє української вищої освіти, такі терміни, як «комерціалізація», «корпоратизація», «комодифікація» або «маркетизація» застосовуються як риторичний прийом, що дозволяє експлуатувати недовіру до бізнесу і його методів, широко розповсюджену в академічних (і не тільки) колах. Під комерціалізацією ж може матися на увазі прагнення університетів отримати дохід від своєї викладацької, дослідницької та іншої діяльності [131, с. 35-36]. Як вже зазначалося, одним з важливих соціокультурних бар'єрів модернізації вищої школи в аспекті комерціалізації є дисонанс сприйняття поняття «комерціалізація вищої освіти» з боку адміністрації ВНЗ, професорсько-викладацького складу та студентства. Подібна ситуація складається через розмитість цього поняття, а також відсутність нормативних

документів і законодавчої концепції цього процесу. Залучення всіх зацікавлених сторін для концептуалізації цього бар'єру допоможе знизити значущість цієї перешкоди в процесі модернізації вищої школи України. Орієнтуючись на визначення терміну «комерціалізація», запропоноване М. Владикою: «Комерціалізація являє собою процес перетворення знань на продукт, послугу або діяльність, які можуть бути використані з метою отримання прибутку» [24, с. 55], ми ставимо за мету уточнити його. Це визначення доволі адекватно відображає характер і сутність сучасних проявів комерціалізації у вищій школі, оскільки його можна вдало застосувати не тільки до освітніх процесів, а й до інноваційних наукових розробок та впровадження їхніх результатів у практичній площині. Отже, на нашу думку, доцільно використовувати саме таке, вдосконалене визначення поняття «комерціалізація вищої освіти»: це процес входження у сферу вищої освіти ринкових відносин, що змінюють структуру, завдання, функції вищої освіти загалом та окремих вищих навчальних закладів, створюють широке коло додаткових освітніх послуг. Таке визначення найбільш адекватно відображає характер і сутність сучасних проявів комерціалізації у сфері вищої освіти, оскільки доповнює визначення сучасними характеристиками інноваційної економіки ідей (стартапи, хакатони, проекти із сервісів Kickstarter тощо).

Аналізуючи матеріали публікацій вітчизняних та російських дослідників з цієї проблематики, слід виділити фундаментальні думки. Зокрема, на думку М. Н. Берулава, недержавні університети на цей момент «перебувають у більш складних конкурентних умовах, що стимулює їхню мобільність у пропозиції освітніх послуг, яка проявляється, наприклад, у гнучкій контрактній системі найму кваліфікованих викладачів» [14, с. 45].

Між тим, державні ВНЗ не здатні забезпечити студентам реалізацію їхніх прав та освітніх можливостей, оскільки працює механізм економічних санкцій. Викладацький склад ставиться до освітнього процесу менш відповідально, а студенти під страхом переведення на контрактну форму навчання або відрахування не можуть відстоювати свої права.

Фінансова складова забезпечення навчального процесу, на думку автора, в державних ВНЗ більш сприятлива. Державний ВНЗ отримує кошти за такими каналами, як бюджетне фінансування і позабюджетні надходження «за рахунок платної форми навчання, вартість котрого тут, зазвичай, вище». Незважаючи на це, вважає М. Н. Берулава, державні ВНЗ не прагнуть до розвитку, хоча і мають більш вигідні умови [14]. На жаль, тут і далі автор не наводить на підтвердження своєї позиції результатів будь-яких емпіричних даних, а ґрунтується на соціально-правовій інтерпретації ситуації.

Окрему увагу автор приділяє проблемі корупції у вищих навчальних закладах. Недержавні університети, побоюючись за свою кришталеву репутацію, «швидко позбавляються від нечистих на руку співробітників, а в багатьох державних ВНЗ система поборів поставлена на потік» [14, с. 47]. Студенти, які переводяться з державних у недержавні університети засвідчують, що рівень витрат на неформальні платежі у державному ВНЗ є значно вищим за розмір оплати навчання у недержавному університеті. Для ректорів державних ВНЗ існують об'єктивні перепони в боротьбі з хабарництвом: обрання викладачів на п'ятирічний термін і мовчання студентів, пов'язане з реальною загрозою невдалого завершення навчання.

Згаданих недоліків позбавлені недержавні ВНЗ, у яких до загального економічного благоденства додається більш моральна атмосфера. Автор пов'язує це з гідною оплатою праці викладачів недержавного сектору, що позитивно позначається на їхньому психологічному і фізичному стані.

Підбиваючи підсумки, М. Н. Берулава відзначає, що змінити на краще систему вітчизняної освіти можна, тільки повністю зламавши її та створивши повністю нову систему. Під цим гаслом вчений має на увазі створення єдиного конкурентного середовища для обох типів навчальних закладів – припинення викидання грошей на вітер, фінансуючи державні ВНЗ та їхні філії [14].

Замість тотального фінансування державних ВНЗ автор пропонує переспрямувати кошти на підтримку дійсно обдарованих абітурієнтів. Решта

абітурієнтів повинні платити за свою вищу освіту, якщо у них є така можливість. М. Н. Берулава впевнений, що, оплачуючи своє навчання, студенти матимуть більш високий рівень мотивації до освоєння навчальних програм [14].

Отже, М. Н. Берулава дотримується досить радикальних поглядів на комерціалізацію сфери вищої освіти. Тут представлено одну з головних тез на підтримку комерціалізації: оплата домогосподарствами вищої освіти із власного бюджету істотно підвищить мотивацію до навчання і знищить корупцію.

Фінансування сфери вищої освіти, однак, не повністю перекладається на домогосподарства, автор сподівається на присутність у сфері державних фінансів, які повинні стимулювати конкуренцію між ВНЗ (невідомо, куди піде навчатися володар «чеку»: в державний чи недержавний ВНЗ). Тому можна дійти такого висновку: автор дотримується розуміння, що державні і приватні фінансові потоки можуть співіснувати, проте не говорить, у яких пропорціях. Отже важливою передумовою комерціалізації вищої освіти варто визначити заснування та діяльність приватних університетів в Україні, що створили конкуренцію не тільки державним вищим навчальним закладам, та іншим приватним університетам.

Аналіз платної освіти і сценаріїв її можливого розвитку в умовах співіснування державних і недержавних ВНЗ пропонує О. В. Крухмальова у статті «Сучасні тенденції в отриманні освітніх послуг». На думку автора, поява платної освіти була обумовлена кризою вищої школи початку 1990-х років, спричиненою появою нових професій на ринку праці, різким зростанням попиту на престижні спеціальності в середовищі молоді, нездатністю державних ВНЗ адекватно діяти в ринкових умовах. У цих умовах кризи у вищій освіті виникає недержавний сектор як відповідь на актуальні потреби суспільства [65].

Недержавний сектор у поєднанні з платними місцями в державних ВНЗ, на думку автора, нівелює недоліки традиційної організації вищої освіти, до того ж, недержавні ВНЗ виявляють високу здатність оперативно реагувати на освітні потреби. У зв'язку з цим О. В. Крухмальова так визначає соціальну роль

недержавної освіти: вона «по-перше, відтягує на себе значний контингент студентів, здатних оплачувати своє навчання, даючи тим самим можливість іншим отримати освіту безкоштовно, по-друге, надає можливість вчитися тим, кому держава не може надати такої можливості ..., по-третє, створює конкурентні відносини на освітньому ринку, змушуючи державні ВНЗ бути більш мобільними, інноваційними та гнучкими» [65, с. 87].

Також автор на підставі статистичних даних відзначає зростання споживання домогосподарствами платної освіти на тлі відсутності поліпшення матеріального становища більшості родин. Пояснення такої ситуації, на думку О. В. Крухмальнової, швидше за все, криється в недоліках статистичних інструментів, які не враховують доходи домогосподарств у тіньовій економіці. Так чи інакше, можна констатувати, що у сфері вищої освіти сформувався повноцінний платоспроможний попит [65]. Це підтверджується статистичними даними, які свідчать про те, що майже половина українських студентів (48 %), що отримують ступінь бакалавра, роблять це за кошти фізичних осіб [83].

Для недержавного сектору вищої освіти автор виділяє три групи впливу: держава, керівництво ВНЗ і багаті верстви населення – ці суб'єкти визначають умови його функціонування та формують громадську думку. Щодо останнього, О. В. Крухмальова впевнена, що недержавний сектор асоціюється у свідомості перерахованих суб'єктів з важливим фактором формування ринку освітніх послуг.

Автор вищезгаданої роботи прогнозує подальший розвиток російської системи вищої освіти, пропонуючи три умовних сценарії розвитку сфери, що розрізняються співвідношенням безкоштовної і платної вищої освіти. Такий сценарій можна застосувати і для українських реалій. Платна освіта тут представлена недержавним сектором і навчанням на умовах відшкодування витрат фізичними або юридичними особами у державних ВНЗ. Не беручи до уваги два несформовані прогнози, можна відзначити, що О. В. Крухмальова досить точно визначає сценарій розвитку, передбачаючи збереження у вищій

освіті тенденцій, присутніх на межі XX–XXI століть. А це, на думку автора, викликано обмеженістю характеру заходів щодо її реформування [65]. О. В. Крухмальова вбачає у згаданому розвитку вищої освіти такі соціальні ефекти:

- збереження обмежень для вертикальної мобільності робітників і селян;
- переважання конкурсності над платністю;
- збереження та поглиблення нерівномірності розміщення ВНЗ за головним периметром розселення, зниження «географічної» доступності вищої освіти;
- зростання попиту на спеціальності соціально-гуманітарного профілю, непропорційно висока пропозиція вищими навчальними закладами спеціальностей інженерно-технічного профілю [65, с. 86].

На думку автора, такий сценарій розвитку сфери дозволить їй задовольняти суспільні потреби в доступності вищої освіти на рівні 50-53 %.

Судячи з усього, для автора такий пронозований розвиток є недостатнім: у сферу вищої освіти мають «накачуватися» кошти для більш серйозного зростання. Збільшення каналів та обсягу фінансування вищої освіти повинно, на думку О. В. Крухмальнової, найбільшою мірою відновити елементи соціальної справедливості (збільшення доступності вищої освіти), врівноважити попит і пропозицію на ринку освітніх послуг і, нарешті, вирівняти географічну доступність вищих навчальних закладів, що актуально в першу чергу для Росії.

Повертаючись до ролі недержавного сектору у вищій освіті, автор вбачає у ньому розширення сфери освітніх послуг, збереження її кількісних і якісних показників, впровадження нових технологій, збереження науково-педагогічного потенціалу.

О. В. Крухмальова у представленій публікації, безумовно, висловила ліберальні погляди на проблему вибору вектора розвитку системи вищої освіти. Автор відводить для платної освіти домінуючу роль (питома вага платних місць у структурі навчання, на думку автора, має сягати близько 62,5 %). Це означає, що основу фінансування всієї сфери становитимуть приватні кошти

домогосподарств (і підприємств). Однак авторка не виключає й державного фінансування, якому відводиться близько 37,5 % від загального обсягу. У такій ситуації помітним є прагнення суспільства і держави до пошуку оптимальних пропорцій фінансування сфери за рахунок державних і приватних коштів.

Досить жорсткою позицією відрізняється стаття С. А. Тангян «Освіта: право людини чи комерційна послуга?» [101]. Автор, розглядаючи освіту в контексті світової економіки, говорить про значущість її частки у світовому ВВП, її ролі в експортній лінійці декотрих країн, її місці в міжнародних торговельних обмінах. Наступним етапом С. А. Тангян описує процес перетворення освіти на товар, тобто процес комодифікації освіти, а також процес переосмислення сутності освіти в контексті ринкових термінів: «клієнт», «продукт», «споживання». Останню ідею автор не підтримує, називаючи ототожнення освіти з послугою або товаром безглуздом в семантичному плані. У статті досить чітко видно, що С. А. Тангян виступає проти комодифікації освіти, якій притаманне розуміння її в термінах економіки: «клієнт», «продукт», «споживання». У якості альтернативи економічному розумінню автором надається така схема: особистість – благо – формування особистості. Автор підкреслює два основних моменти, пов'язані із застосуванням в освіті ринкових механізмів [101].

По-перше, на думку С. А. Тангян, освіта не є галуззю економіки, а в широкому сенсі належить до сфери формування особистості. Крім того, освіта несе в собі те, що дозволяє розвивати всі сфери суспільства, в тому числі й економіку. Вона є невід'ємним правом людини, тому «зведення освіти до предмета купівлі-продажу відбирає в неї душу і змінює її, псує її сутність, призначення та цілі» [101, с. 5]. Формування освіти як послуги заважає їй виконувати фундаментальну функцію формування особистості. Водночас, вважати вищу освіту лише способом формування особистості, на наш погляд, не є доцільним, оскільки значна кількість дослідників та різноманітних статистичних даних свідчить про важливість вищої освіти у структурах світової та національних економік.

По-друге, можливе відкриття сфери освіти для іноземних операторів перешкоджатиме процесу формування членів конкретного суспільства в культурному середовищі цього суспільства. Іншими словами, на думку автора, присутність у сфері освіти окремої країни іноземних операторів може докорінно вплинути на процес освоєння культури в цій країні, що безпосередньо загрожує національному суверенітету в секторі освіти. Такий погляд суперечить сучасним глобалізаційним процесам, що відбуваються у світі.

С. А. Тангян висловлює глибоку стурбованість поширенням ринкової риторики, яка цілком здатна бути основою для переосмислення сутності освіти. Автор, приділяючи досить багато уваги термінології (мається на увазі вживання економічних термінів щодо системи освіти), безпосередньо вказує на неможливість таких операцій. При цьому зауважується, що утвердження освіти як комерційної послуги фактично означає порушення прав людини на її отримання [101].

Аргументи «лібералів» на користь ринкових механізмів у фінансуванні вищої освіти автор вважає неспроможними. Теза про те, що міжнародна торгівля освітою стимулює мобільність студентів та викладачів і сприяє інтенсивнішому культурному обміну, підлягає сумніву. На думку С. А. Тангян, культурна комунікація в цьому випадку матиме однобічний характер. Більш розвинені у плані торгівлі освітою країни Заходу приречені на домінування в цій сфері, що обов'язково збільшить інтенсивність «витоку мізків» на Захід [101].

Ще один момент: серед операторів, що надають платні послуги вищої освіти, не всі мають на меті підвищення її якості. С. А. Тангян побоюється, що у вищій школі можуть взяти гору комерційні інтереси.

Автор вищезгаданої роботи пропонує наступні конкретні заходи щодо запобігання негативних наслідків впливу ринкових механізмів на міжнародну систему вищої освіти, з якими ми погоджуємося: створення світової системи регулювання, яка, «не обмежуючи можливості вибору студента, забезпечувала б необхідну якість навчання, дотримання ... педагогічних та етичних норм,

порівнянність дипломів і, водночас, зберегла б культурне коріння і сильні сторони кожної національної системи освіти» [101, с. 7].

Підбиваючи підсумки, С. А. Тангян зауважує, що глобалізаційні процеси в економіці, технології та ідеології загрожують світовій спільноті американізацією («макдональдизацією»), що вже викликає серйозний спротив у західноєвропейських країнах з багатими традиціями гуманістичного бачення місії вищої освіти.

Критика комерціалізації системи вищої освіти міститься в публікації «Образование, которое мы не должны потерять!» авторського колективу (В. І. Колесников, Ю. Г. Круглов, Є. В. Олесеюк) [52]. Ця стаття викликана стурбованістю долею вищої освіти, автори в ній обґрунтовують необхідність перегляду вектора реформування вищої школи; не викликає сумнівів і потреба в модернізації російської системи освіти у зв'язку зі сформованим невмінням отримувати максимальний зиск з її переваг. Ці переваги, на думку авторського колективу, полягають у фундаментальному характері освіти, що дається російськими ВНЗ [52]. Погляд щодо необхідності модернізації вищої освіти також є актуальним для вітчизняної системи вищої освіти.

З дефундаменталізацією (гуманітаризацією) вищої освіти у ній пов'язуються проринкові напрямки реформування цієї сфери. Автори, не піддаючи критиці використання ринкових механізмів у сфері вищої освіти, виступають категорично проти «безоглядної лібералізації» (у негативному розумінні), що не відповідає національній освітній доктрині. Більш того, підкреслюють вони, «лібералізація» не корелює з російськими національними традиціями в галузі вищої освіти.

Спираючись на російську національну доктрину і національні традиції в області вищої школи, автори висловлюють заклопотаність з приводу вже існуючих і можливих у майбутньому наслідків виходу держави з управління сферою вищої освіти [52].

Недержавний сектор, асоційований прихильниками комерціалізації з оплотом «цінностей університетської демократії, зокрема, автономії й

академічної свободи», викликає серйозну стурбованість у середовищі відомих діячів науки. Автори публікації солідарні з Ж. І. Алфьоровим і В. А. Садовничим у тому, що недержавний сектор девальвує поняття «вища освіта», а також вчені звання і ступені. Діяльність операторів недержавного сектору «призводить до того, що люди не орієнтуються в якості освітніх послуг, втрачають об'єктивну оцінку наукових досягнень» [80, с. 223].

До негативних наслідків ринкових реформ автори відносять і «витік мізків». На думку згаданих дослідників, у більшості своїй молоді спеціалісти не знаходять належної підтримки з боку держави «під жорстким пресингом ринку», внаслідок чого втрачається найбільш мобільна і дієздатна частина населення, а фундаментальна наука залишається без свіжих сил.

Беручи до уваги зазначені моменти, подальший розвиток ситуації у вищій освіті автори вбачають в одному з трьох таких сценаріїв.

1. Розвиток за західним зразком. «Туди, де яскраво світяться загальнолюдські цінності та міражі Болонської угоди» [80; с. 233]. Тут, впевнені автори, всі переваги традиційної вищої освіти будуть відсіяні західною системою, яка, на думку авторів, відрізняється низьким рівнем фундаментальності.

2. Розвиток шляхом всеосяжної підтримки системи освіти ззовні (передусім – державою). У цьому сценарії передбачається покращення добробуту наукового співтовариства і фахівців, фактично прирівнюючи умови функціонування до західних. За задумом авторів, така ситуація автоматично викоринить «витік мізків» і замінить його нормальною професійною чи академічною мобільністю. Однак, вона не є практично досяжною у зв'язку з неможливістю підвищення зарплат професорів і фахівців до західного рівня.

3. Розвиток відповідно до російської ідеї – справжніми цінностями національного світогляду. Торкаючись фінансового боку питання, автори пропонують використовувати російський досвід меценатства, який має особливе значення для поповнення навчального обладнання, машин і приладів, а також бібліотечних фондів. Автори ніяк не пов'язують здійснення третього сценарію з

якими-небудь проблемами або труднощами, а навпаки, вважають його продовженням того курсу, який сформувався у вищій освіті ще в ХІХ столітті і «привів Росію до вершин цивілізації» [80, с. 233–235]. На нашу думку, останній варіант є абсолютно хибним і не може бути реалізованим у межах української системи вищої освіти.

Резюмуючи, можемо помітити, що В. І. Колесніков, Ю. Г. Круглов і Е. В. Олесеюк виступають проти комерціалізації освіти і, відповідно, покладають повну відповідальність за фінансування цієї сфери на державу. Неординарність висловленого авторами погляду полягає в їхній упевненості в необхідності залучення у сферу меценатських коштів, адже цей канал фінансування вищої школи тільки ними наділяється такою значущою роллю.

Соціологічний аналіз проблем освіти, пов'язаний з освітніми послугами, пропонує Ю. Р. Вишневський [43]. Позиція вченого відносно вже згаданої раніше проблеми порівнянності освіти з товаром є такою: освіта може бути об'єктом купівлі-продажу. «У ринковій економіці продукція освіти – знання, вміння, навички – стають товаром» [43, с. 63]. Ю. Р. Вишневський, однак, пов'язує платність освіти винятково з додатковими освітніми послугами. Тобто автор не визнає можливість використання ринкових механізмів стосовно основної вищої освіти, безкоштовне отримання якої гарантується Конституцією [43].

Продовжуючи обговорення додаткових освітніх послуг, Л. Н. Антонова дає їм визначення – це «послуги, що виходять за межі державного освітнього стандарту» [43, с. 64]. Однак автор пов'язує свої побоювання з тим, що такі послуги для будь-кого можуть виступати і як основні, тобто для деяких студентів додаткові (непрофільні) дисципліни стати головними, мати першорядне значення. Говорячи про платність у сфері освіти, вчений безперечно погоджується з тезою про її оздоровчий вплив: «принцип платності, безсумнівно, забезпечує здорову конкуренцію в освітній системі, що підвищує відповідальність як виробників послуг за їхню якість, так і споживачів за їхнє раціональне використання» [43, с. 64].

Таке формулювання дозволяє зарахувати автора до прихильників комерціалізації, якби не одне «але». Л. Н. Антонова побоюється неминучого виникнення нерівності в отриманні освітніх послуг, що детермінуватимуться такими факторами, як дохід, матеріальне становище та соціальний статус [43]. Отже ще однією важливою передумовою комерціалізації вищої освіти в Україні стало започаткування та розвиток додаткових освітніх послуг, прибутки від яких хоч і не є визначальними для вітчизняних ВНЗ, але мають важливе значення, оскільки більшість вітчизняних студентів є прихильниками ліберальної ринкової економіки [56]. В той же час їх неготовність до оплати таких послуг може призвести до ціннісних конфліктів та студентських протестів.

Ю. Р. Вишневський вважає, що категоричність в оцінках платної освіти є невиправданою. Учений говорить про те, що освіта як послуга вимагає певних фінансових витрат – або від держави, або від домогосподарств, тому введення платної освіти – це перекладання фінансування з громадського рівня на сімейний. Залучаючи кошти домогосподарств, державні вищі навчальні заклади отримують можливість оптимізувати витрати на навчання бюджетних студентів. Учений вбачає вихід із цієї ситуації в поширенні системи «освітніх кредитів» [43].

Вступаючи в полеміку навколо платної освіти, дослідник висловив свою незгоду з ідеєю, згідно з якою недержавна освіта деякими критиками відноситься до інституту бізнесу. Причина такої незгоди полягає в тому, що бізнес, перш за все, націлений на отримання прибутку. У недержавному секторі вищої освіти, на думку вченого, комерційного прибутку бути не може, оскільки «отримані кошти витрачаються на освітні потреби ... в тому числі на заробітну плату викладачам, позанавчальну діяльність студентів» [43, с. 66].

Однак деформація сутності недержавної вищої освіти призводить до використання її як інструменту для заробляння грошей. Це проявляється, наприклад, у характері взаємодії учасників освітнього процесу: викладачі недержавних ВНЗ (здебільшого – сумісники) не пов'язують свої творчі плани з розвитком ВНЗ, ставлячись до нього тільки як до джерела додаткового заробітку.

Така мотивація, природно, додає у відносини викладачів і студентів відсторонення і знеосіблення. Можливість усунення негативних моментів цієї ситуації дослідник вбачає у пошуку альтернативних варіантів взаємодії суб'єктів навчального процесу (автор наводить приклади взаємовідносин у недержавних школах, де переважають партнерські і тісні дружні відносини) [43].

Інтерес до співвідношення державної і недержавної освіти проявляє В. Л. Бенін, на думку якого держава просто перекладає фінансування освіти із себе на домогосподарства. Платність освіти проявляється у двох типах освіти: позабюджетне навчання у державних ВНЗ і навчання в недержавних ВНЗ. До останніх вчений ставиться вкрай насторожено.

Також слід відзначити таке явище, як економізм у вищій освіті. Поняття економізму рівною мірою відноситься як до неоліберального, так і до марксистського підходу. Останній заснований на твердженні, що культурні форми (такі, як університети) – це понадструктурні елементи, які відображають визначальну економічну базу. У зв'язку з цим розглянемо неоліберальну версію економізму, яку пропонує українська дослідниця М. Кльов [66, 67, 68].

Отже, ідею університету економічного типу в неоліберальному сенсі виражено в концепціях економічного мислителя Г. Етцковіца, на думку якого «капіталізація знань» – це основа нової місії для університету, яка пов'язує університети з користувачами знань і створює університет як господарюючий суб'єкт у своєму власному праві [133]. Канадський дослідник С. Юсуф також стверджує, що якщо отримання прибутку та інновації є основними рушійними силами економічного зростання, то університети, маючи власні комерційні сили, могли б перетворитися на найбільш динамічні транснаціональні організації [66]. Основоположним переконанням, що змінилося відповідно до цього, є припущення щодо економічної ролі університетів, яке знаходиться в центрі функціонування університетів, а разом з ним, ймовірно, також припущення, що ця роль повинна розглядатися в тоталітарному сенсі [67].

Останнє більш точно зображує американський філософ М. Сандел, приймаючи мету неоліберального економізму (вчений називає це «ринковим тріумфом») [66], та відзначає, що протягом останніх трьох десятиліть ринки й ринкові цінності дійшли до управління нашим життям так, як ніколи раніше, тому що немає іншого механізму для організації виробництва і розподілу товарів, який би виявився настільки успішним задля створення багатства й добробуту. Насправді, логіка покупки та продажу більше не поширюється тільки на матеріальні блага, а все більш визначає все життя [66].

На думку Г. Етцковіца, для комодифікації університетів повинні відбутися чотири взаємопов'язані зміни. По-перше, слід прийняти «припущення про економічну місію розвитку університетів». Ця «місія розвитку» є першим і найважливішим кроком у напрямку присвоєння університетам великої зовнішньої економічної задачі [133]. По-друге, університети та підприємства повинні в сукупності провести перетворення, які просувають ідею підприємницького університету. Важливим прикладом останнього є спроба переглянути правила інтелектуальної власності для того, щоб університети мали змогу стати власниками такого майна [157]. По-третє, накладення тристоронніх зв'язків, мереж і організацій між державами, підприємствами та університетами має бути здійснено для того, щоб інституціоналізувати і відтворювати інтерфейс, а також стимулювати творчий підхід та регіональну згуртованість. Г. Етцковіц має на увазі феномен університетських центрів і вчених з широкими бізнесовими та урядовими мережами, які можуть підтримувати зв'язок між університетами, підприємствами та урядом [132], що певним чином нагадує відомий «академічний трикутник» Б. Кларка. По-четверте, підприємство та університет повинні існувати не відокремлено один від одного [68].

Аналізуючи матеріали досліджень провідних науковців пострадянського простору слід зазначити, що ліберальні ідеї не знаходять значного відгуку і адептів – це значною мірою обумовлено соціокультурними особливостями

пострадянського простору [66, 67] і майже відсутністю розвинутої підприємницької культури.

Висновки до розділу 1

У розділі розглянуто сутність вищої освіти з погляду різноманітних підходів до вивчення освіти як такої. Зокрема, неоінституціональний підхід має своїм предметом вивчення освіти в якості соціального інституту, а також її вплив на соціальні інститути культури, сім'ї, релігії, економіки тощо, залежність освіти від зазначених інститутів.

Мета системного підходу – пояснення соціальних форм освіти, які формують знання і поведінку індивідів, організовують рівновагу в суспільстві. У межах цього підходу освіта розглядається через організаційну побудову, структури, функції, взаємодію із зовнішніми щодо системи освіти факторами.

Системному підходу до вивчення освіти у певному сенсі протистоїть конфліктологічний підхід, який стверджує, що освітні теорії обумовлені конкретно-історичними економічними інтересами, внаслідок чого вони є певною мірою відчуженими. Згідно з цим підходом, держава під впливом економічної еліти формує систему освіти відповідно до її соціальних і владних потреб. Цей напрямок спирається на роботи П. Бурдьє, К. Маркса та ін.

Також здійснено уточнення поняття «комерціалізація вищої освіти», яку пропонується розглядати як процес входження у сферу вищої освіти ринкових відносин, що змінюють структуру, завдання, функції вищої освіти загалом та окремих вищих навчальних закладів, створюють широке коло додаткових освітніх послуг.

У розділі систематизовано основні передумови комерціалізації системи української вищої освіти, зокрема мова йде про діяльність приватних ВНЗ; використання додаткових платних освітніх послуг; навчання студентів за кошти фізичних та юридичних осіб у державних та приватних ВНЗ; проведення

орієнтованих на ринок наукових досліджень в університетах. Така систематизація передумов дозволяє у подальших розділах роботи більш глибоко розкрити вплив процесу комерціалізації на систему вищої освіти України.

У розділі розглянуто критику ліберального погляду на процес комерціалізації вищої освіти, представлений у першу чергу серед російських соціологів як таких, які мають схожі умови розвитку комерціалізаційних процесів у вищій освіті. Також проаналізовано вплив потенційної децентралізації освітньої політики на фінансове становище вищих навчальних закладів на прикладі аналогічного процесу в американській системі вищої школи.

Розглянуто важливий елемент сучасної системи вищої освіти – академічний капіталізм. Набула подальшого розвитку соціологічна інтерпретація поняття «академічний капіталізм», під яким розуміють ринкову або квазіринкову діяльність вищого навчального закладу, а також його співробітників із залучення зовнішніх коштів – як за рахунок збільшення кількості студентів, здатних запропонувати вищу плату за навчання, так і за рахунок орієнтованих на ринок досліджень та грантових проектів. Політика академічного капіталізму є визначальною у розумінні процесів комерціалізації вищої освіти, включення людського та соціального капіталу у систему конкуренції університетських професорів у освітніх системах, де вища освіта комерціалізована.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНІ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЙНІ ПРАКТИКИ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.1. Комерціалізація вищої освіти як соціокультурний процес

Перехід України до ринкової економіки наприкінці ХХ століття зумовив поширення ринкових, капіталістичних відносин майже в усіх сферах суспільного життя країни. Зокрема, одним з найвпливовіших процесів стала комерціалізація вищої освіти.

Враховуючи численні визначення терміну «комерціалізація», що в цілому спричиняють невизначеність та розмитість сприйняття поняття «комерціалізація вищої освіти», ми визначаємо його як процес входження у сферу вищої освіти ринкових відносин, що змінюють структуру, завдання, функції вищої освіти загалом та окремих вищих навчальних закладів, створюють широке коло додаткових освітніх послуг. Таке визначення розширює та конкретизує розуміння комерціалізації вищої освіти лише як процесу входження у сферу вищої освіти ринкових відносин.

Не оминула процесу комерціалізації й сфера освіти, зокрема вищої. Нові виклики, які ставить перед вітчизняною системою вищої освіти процес глобалізації, зростання конкуренції між освітніми закладами, їхні трансформаційні процеси потребують фундаментальних змін, у тому числі розширення джерел фінансування. Із цього погляду доцільно звернутися до досвіду країн Європи, де ці процеси вже протягом тривалого часу трансформують сферу вищої освіти і можуть слугувати гарним прикладом для вітчизняних вищих навчальних закладів. Особливо це є необхідним за умов майбутнього входження України до європейського освітнього простору.

Як теоретико-методологічна стратегія дослідження соціальних явищ і процесів, соціокультурний підхід бере свій початок від «розуміючої соціології»

М. Вебера, який потрактовував людину як соціокультурну істоту, а суспільство – як сукупність соціальних дій індивідуумів, в основі яких лежать установки на певні цінності [21]. Подальший розвиток культурний аналіз отримав у межах символічного інтеракціонізму, соціальної феноменології, теорії структурації, структурного конструктивізму та інших соціологічних концепцій, у межах яких соціальна реальність розглядається як така, що конструюється в соціумі. Соціальні уявлення, які колективно поділяються, впливають на поведінку людей (соціальних акторів), задаючи смисли, на основі яких інтерпретуються різні соціальні явища, факти, події, дії, інтереси тощо, і тим самим формуються реальні соціальні структури, об'єктивна соціальна реальність.

Значний внесок у розвиток культурно-аналітичного напрямку в соціальних науках належить П. Сорокіну [97]. Він сформулював уявлення про суспільство як соціокультурну цілісність. Згідно із Сорокіним, суспільство (як сукупність індивідів, які взаємодіють), особистість (як суб'єкт взаємодії) і культура (як сукупність значень, цінностей, норм, які особи опановують і які об'єктивують) невід'ємні одне від одного. У суспільстві-соціокультурі саме культура та її цінності виступають у ролі інтегруючого фактору.

Також у сучасній соціології соціокультурний аналіз має й дещо іншу інтерпретацію, в межах якої він вбирає в себе різні підходи до дослідження історичного шляху людства: культурно-історичний, цивілізаційний, формаційний. Він сприяє усвідомленню того, що кожна історична епоха несе у собі цілісні системи цінностей, відносин, уявлень, дій, що в різний час складаються специфічні умови соціокультурного середовища, які впливають на формування та розвиток того чи іншого соціального інституту.

У межах цього підходу система вищої освіти досліджується в контексті складного суперечливого співвідношення соціуму та культури: «соціокультурне виступає не просто як смисловий контекст, але як реальна життєва тканина, в якій протікають освітні явища і процеси, як необхідний вимір, що додає відомим, підчас однобічним висновкам об'ємність життєвих реалій» [98, с. 41]. У всьому

світі відбувається модернізація системи вищої освіти, і прийняття рішень в області організації та розвитку вищої школи стикаються з проблемами соціокультурного контексту, в якому проявляються та протікають освітні явища і процеси. Ігнорування цього контексту, що має специфічний зміст у різних країнах, регіонах, у локальній соціокультурній ситуації, призводить до того, що управлінські рішення набувають формально-схоластичного характеру, відторгаються практикою або реалізуються з дуже низьким коефіцієнтом корисної дії [48].

Що стосується загальних тенденцій інституційно-соціокультурного плану, що здійснюють вплив на процеси модернізації вищої освіти, то серед них можна виділити дві умовні великі групи: «позаосвітні» та «освітні». До першої групи відносяться такі тенденції, як: наростаючі суперечливі процеси глобалізації та регіоналізації («глокалізація»), перехід до постіндустріального, інформаційно-комунікативного суспільства [161], до економіки, яка ґрунтується на знаннях («когнітивне суспільство»), до «креативних індустрій»; прискорення темпів науково-технічного прогресу; посилення глобальних проблем людства; посилення конкурентної боротьби країн за лідерство тощо. До другої – швидкі темпи розвитку вищої освіти, її масовість; безперервність, інформатизацію, дигіталізацію, інтернаціоналізацію, перетворення освіти на сферу послуг та ін. А також те, що освіта поступово припиняє бути державним (національним) проектом і переходить до сфери ініціативи та відповідальності самої людини. Набувають поширення технології вищої освіти, які спираються саме на власну освітню активність індивіда.

Також слід відзначити важливість безперервної освіти для подальшого розвитку комерціалізаційних практик у системі вищої школи України [73, 103, 115, 122, 138].

Ці тенденції висувають відповідні вимоги до розвитку освіти, до напрямів її модернізації, які й були взяті на озброєння реформаторами вищої школи на пострадянському просторі. Зокрема, нині у нас постулюється необхідність

трансформації ключових функцій цього інституту: функція відтворення соціокультурного досвіду, що реалізується в межах традиційної моделі вищої освіти (спрямована на передачу наступному поколінню усталеного соціокультурного досвіду і підготовку молоді до самостійного життя та праці у стабільному суспільстві), у межах очікуваної інноваційної моделі вищої освіти має змінитися на функцію розвитку і відтворення людського капіталу (інтелектуального потенціалу), розвитку особистості та суспільства. Також постулюється необхідність встановлення в освіті компетентнісного підходу [43].

В умовах суспільства споживання університети змушені підкорятися законам ринкової економіки. У наші дні вони включаються в систему освітнього сервісу, одночасно в них має відбуватися перехід від концепції функціональної підготовки до концепції розвитку особистості, адже така особистість затребувана сучасним суспільством.

На сьогодні реальними лідерами на міжнародній арені стають ті країни, які, завдяки реалізації елементів інноваційної моделі освіти, мають найбільш потужний інтелектуальний потенціал. Основним же капіталом сучасного суспільства є якісно навчені та професійно підготовлені кваліфіковані кадри, готові до прийняття нетрадиційних рішень, розробки і впровадження інновацій.

Для проведення порівняльного аналізу ситуації з комерціалізацією освітніх продуктів у Європі та Україні слід розглянути поточну ситуацію, яка склалася на їхніх освітніх ринках.

По-перше, нова технологічна хвиля, очікуване найближчим часом прискорення світового інноваційного процесу скорочує терміни морального старіння людського капіталу, викликаючи необхідність оновлення знань і підвищення рівня освіти впродовж усього людського життя. Якщо знання та навички працівників своєчасно не оновлюватимуться, то й окремі працівники та національні економіки почнуть втрачати конкурентоспроможність [43].

По-друге, попит на високі стандарти якості життя у розвинених країнах, супроводжуваний значними інвестиціями в соціальну сферу, зумовив зростання

тривалості життя, зокрема активної її фази – трудової. Демографічна структура населення трансформується в напрямку збільшення чисельності осіб старшого віку, отже, частка дорослих (за демографічними поняттями) збільшується. У більшості розвинених країн кістяк ринку праці виявляється вже сформованим, оскільки ті, хто працює, продовжуватимуть працювати і складати основу трудових ресурсів. Збільшення активної фази життя зумовить не лише необхідність оновлення знань або підвищення рівня освіти в процесі життєдіяльності, а й підвищення середнього віку формування професійної компетентності. Навички, отримані дорослою людиною в 40-50 років, можуть бути результатом не додаткової, а основної освіти [46].

По-третє, очікується зсув інноваційної активності в нові сектори економіки – сферу послуг (перш за все, інформаційних), у сферу енергозбереження та екології – галузей, безпосередньо пов'язаних з підвищенням якості життя. Країни, які вступили на шлях розвитку, адекватний новій технологічній хвилі, стикаються з новим типом своєрідного поділу праці – національною сегментацією спеціальностей у контексті глобалізації ринку праці та ринку освіти, коли на тлі загального зростання міжнародного ринку послуг освіти та збільшення транснаціональних потоків тих, хто навчається, фіксуються ті чи інші національні переваги студентів щодо одержуваної професії [24].

По-четверте, новий тип конкуренції – у сфері інновацій – не відкидає конкуренції на рівні економії витрат, зокрема на працю. Одним зі шляхів у цьому напрямку стає використання можливостей аутсорсингу і дистанційної форми зайнятості. Ринок праці набуває глобального характеру, коли для багатьох професійних когорт вже не існує національних кордонів, а людські ресурси характеризуються лише набором знань, навичок та компетенцій.

Зазначені тенденції призводять до зміни джерел і структури інвестицій у сферу освіти, підсилюють конкуренцію на ринку освітніх послуг, вимагають організаційної перебудови системи вищої освіти і формування нових механізмів фінансування освітньої діяльності.

Підвищення попиту на послуги вищої освіти супроводжується зростанням ціни на отримання освітнього продукту, що зумовило зміну джерел і структури інвестицій у сферу освіти: при зниженні частки державних витрат зростають витрати приватного сектору (підприємств і домашніх господарств), розвивається багатоканальна система фінансування видатків, зокрема кредитування [60, 63].

Соціально-демографічні та професійні зміни в розвинених країнах призвели до того, що динаміка чисельності учасників освітнього процесу визначається не тільки демографічними, але й соціально-професійними характеристиками тих, хто навчається. Перехід до моделі освіти впродовж усього життя (безперервної освіти) викликав розширення лінійки освітніх продуктів і появи нових, у тому числі в організаційному сенсі, форм освіти для дорослих [6, 7]. Освітні програми для дорослих стали необхідною частиною спільного ринку освітніх послуг, що потребує формування надійних систем, котрі б дозволили людині, яка працює повний робочий день і активно підтримує свої сімейні та соціальні зв'язки, продовжувати освіту.

Університети виявилися в більш жорсткому конкурентному середовищі, коли вони мають виступати на не зовсім звичному для себе полі діяльності – в освіті для дорослих. Справа в тому, що професійні компетенції сучасних фахівців можуть формуватися в результаті участі в різних типах освітньої діяльності – навчанні, роботі, тренінгах [83]. Більшої значущості набуває практична підготовка, можлива в межах програм, де задіяні сучасні технологічні лінії, обладнання, методи управління й організації, які можуть бути забезпечені сучасними навчальними центрами, зокрема, корпоративними університетами.

Безумовно, однією з найважливіших складових елементів розвитку процесу комерціалізації вищої освіти тієї чи іншої країни є стан системи фінансування вищих навчальних закладів цієї країни [124]. Для прикладу розглянемо системи фінансування вищої освіти у деяких країнах Європи.

Згідно з дослідженнями В. А. Юрги, реформування системи фінансування державних університетів у країнах Європи розпочалося в 90-х рр. XX століття

[124]. Принципове значення надається не тільки збільшенню самостійності у витрачанні коштів, управлінні власними ресурсами, але й стимулюванню університетів у напрямку вироблення своїх стратегій розвитку. Серед таких основних стратегій домінують дві: система грантів та державних контрактів.

Кошти ВНЗ у Великобританії почали виділятися у формі грантів у залежності від показників прийому студентів, трудомісткості й матеріаломісткості їхнього навчання, а також проголошених урядом пріоритетів у сфері освіти.

Фінансування університетів у Норвегії здійснюється з державного бюджету у формі єдиних грантів, які покривають витрати на поточну університетську діяльність та капітальні витрати. Головний показник для визначення розміру гранту – кількість студентів. Фінансова підтримка студентів ґрунтується на стипендіях і позиках на освіту з Державного банку [124].

Університети Бельгії одержують основну частку коштів у вигляді так званих «експлуатаційних фондів», розмір яких певною мірою залежить від чисельності прийнятих студентів. Інша частина бюджету формується за рахунок грантів уряду, що виділяються на організацію науково-дослідних робіт. Цими фінансовими ресурсами університети можуть розпоряджатися вільно.

В Італії було впроваджено нову систему, в межах якої враховуються три групи показників: кількість студентів; результати педагогічної діяльності; обсяги та результати науково-дослідної роботи. Продуктивність педагогічної діяльності визначається з урахуванням кількості залікових кредитів, отриманих студентами у процесі навчання у ВНЗ, а також чисельності випускників, які завершили навчання у встановлений термін. Результати науково-дослідної роботи оцінюються виходячи з таких показників, як співвідношення викладацьких та науково-дослідних кадрів, чисельність стажерів-дослідників та аспірантів, розміри залучених на потреби наукових досліджень коштів з державних і приватних джерел, кількість виграних конкурсів на отримання державних грантів з метою проведення наукових досліджень.

В освітньому просторі Німеччини освіту віднесено до відання урядів земель, які мають повну автономію в питаннях розвитку системи освіти та управління діяльністю навчальних закладів, що знаходяться в їхній юрисдикції, вони ж головним чином фінансово забезпечують розвиток університетів. З федерального бюджету виділяються кошти на будівництво гуртожитків та підтримку студентів [124].

Із середини 90-х рр. XX ст. розпочався перехід до складання бюджетів університетів на основі якісних показників: чисельність випускників і тривалість їхнього навчання, додаткові фінансові надходження на дослідження з недержавних джерел, кількість захищених дисертацій (для університетів), чисельність студентів першого ступеня навчання (з першого до четвертого семестру (включно)) та кількість ставок наукового персоналу.

Фінансування в ряді випадків поділяється на базове (в залежності від чисельності академічного персоналу) і додаткове, метою якого є викладання (з урахуванням кількості студентів і випускників), а також наукові дослідження (в залежності від обсягу коштів, залучених з недержавних джерел). Додаткове фінансування може бути спрямоване на підвищення кваліфікації, розвиток міжнародної діяльності та на реалізацію інноваційних програм (проектів) [135].

Практика укладання між ВНЗ і регіональними урядами угод / контрактів про вищу освіту, в яких фіксуються бюджетні заставні суми на певний термін (зазвичай 5 або 10 років), набула поширення в деяких землях Німеччини. Такий підхід не тільки дозволяє університетам планувати свою діяльність на зазначені терміни, але і є формою страхування фінансової життєздатності ВНЗ [124].

У Франції здійснено перехід на систему середньострокових контрактів, в основі яких лежать погоджені з боку держави та університетів плани інституційного розвитку [124].

Для країн Північної Європи (Швеція, Норвегія) загальним вектором, що визначає реформування системи фінансування університетів, також стало

бюджетування, орієнтоване на досягнення цілей, визначених у державних завданнях (контрактах) у межах середньострокового планування.

Реформування механізму бюджетного фінансування університетів у Швеції відноситься розпочалося 1993 р., коли було прийнято новий закон про вищу освіту і вийшов відповідний указ про вищу освіту. Заходи, позначені в цих документах, привели до скорочення урядового втручання і децентралізації процесу прийняття рішень у сфері вищої освіти. З 1993 р. уряд і парламент визначають тільки основні цілі та завдання розвитку національної системи вищої освіти.

Новий закон наділив шведські університети широкою автономією у визначенні змісту навчальних курсів і програм, вирішенні питань, пов'язаних з фінансовою та кадровою політикою, організаційною структурою, управлінням, вибором стратегії розвитку [124].

Нова шведська система фінансування ґрунтується на освітніх завданнях, обумовлених у процесі переговорів між Міністерством освіти, досліджень і культури та окремими ВНЗ. За результатами переговорів укладаються контракти, де в загальному вигляді обумовлюються завдання для ВНЗ на три роки. Контракти містять такі елементи: число залікових одиниць, які ВНЗ зобов'язаний проставити; загальна чисельність студентів (у перерахунку на студентів денного навчання); галузі навчання, в яких чисельність студентів зростатиме або знижуватиметься; курсові програми, де необхідно збільшити частку чоловіків або жінок; підготовка і надання щорічного звіту та перегляд умов договору у світлі його результатів; спеціальні завдання [124].

У найбільш концентрованому вигляді суть модернізації фінансового механізму системи вищої освіти в сучасних українських управлінських умовах можна звести до такого:

- розширення автономії та відповідальності ВНЗ при вирішенні питань бюджету, організаційної структури та кадрової політики. Це сприятиме зростанню конкурентоспроможності ВНЗ (у частині проведення досліджень та

власне освіти), підвищенню якості фінансового (бухгалтерського й управлінського) обліку та звітності, застосування у сфері вищої освіти сучасних методик стратегічного й операційного менеджменту;

- впровадження сучасних методик фінансового менеджменту, орієнтованих на досягнення заданих результатів діяльності, що передбачає перехід від кошторисного принципу фінансування до бюджетування, орієнтованого на результат, що базується на державному завданні і державних контрактах;

- вдосконалення системи оцінки якості діяльності ВНЗ за допомогою внутрішнього та зовнішнього моніторингу із залученням зовнішніх експертів, які займаються оцінкою якості у сфері вищої освіти на основі міжнародних принципів і методик.

В умовах поєднання державного і ринкового підходів стало очевидно, що недостатність бюджетних коштів викликає об'єктивну необхідність підвищення ефективності використання державними ВНЗ виділених суспільних фінансових ресурсів, з одного боку, і більш активного залучення ними коштів з позабюджетних джерел – з іншого [69].

У сучасних умовах модернізації української вищої школи, в якості цілей інвестування у вищу освіту можуть бути заявлені щорічний стійкий приріст кількості студентів; розширення лінійки (асортименту) освітніх послуг, відкриття нових спеціальностей та спеціалізацій, надання послуг щодо забезпечення безперервної освіти; підвищення якості освітніх послуг за рахунок технічного переозброєння, комп'ютеризації й автоматизації навчального та дослідницького процесів; зниження собівартості освітніх послуг.

Важливою темою розвитку сучасної системи вищої освіти є комерціалізація наукової діяльності. Як відомо, в країнах Європейського Союзу основними гравцями на ринку наукових досліджень є великі корпорації та університети. Втім, дуже часто для забезпечення синергетичного ефекту вони об'єднують свої зусилля, коли бізнес замовляє університетським науково-дослідним центрам певні наукові дослідження, використовуючи їхній досвід, науковий потенціал та

сформовану матеріально-технічну базу. В українських реаліях важливим гравцем ринку наукових досліджень є Академія наук та її різноманітні інституції. Подібна конкуренція вносить свої корективи в розвиток фінансування наукових досліджень в університетах, отримання як державних, так і міжнародних грантів. Відсутність реформування цих установ змушує університети створювати власні підрозділи для розвитку саме цього сегменту фінансування вищих навчальних закладів (наприклад, технопарки, центри інноваційного розвитку тощо) або ж переходити до проектно-орієнтованої організації ВНЗ, що є одним зі шляхів формування відомого концепту підприємницького університету.

Ще однією важливою особливістю української ситуації у системі вищої освіти є потенційний конфлікт між двома важливими сторонами процесу освіти. З одного боку, студент виступає споживачем освітніх послуг і має право на контроль якості і змісту цих послуг, а з іншого, – замовником цих послуг є держава, яка діє через відповідне міністерство, яке також має право на втручання в освітній процес вищого навчального закладу. Оскільки саме міністерство виділяє кошти на навчання студентів, які навчаються за рахунок держбюджету, і має право вказувати на певні моменти організації навчального процесу. Тому у такій ситуації може виникнути певна дихотомія: інтереси студента і держави можуть стати протилежними один одному. Таким чином, періодично виникаючий конфлікт інтересів замовника та споживача в освітянському просторі ставить керівництво університетів у незручне становище, оскільки вони мають зобов'язання перед обома сторонами потенційного конфлікту. Подібний стан речей не додає стабільності системі університетського управління, оскільки при спробі будь-яких реформ, як «знизу», так і «згори», університет залишається між молотом і ковадлом. Така ситуація відчутно гальмує процес реформування системи вищої освіти в Україні, в тому числі і з правового погляду.

Водночас, розвиток уявлень про освіту як інвестиції в людський капітал веде до усвідомлення важливості інвестицій у сферу вищої професійної освіти для забезпечення економічного зростання країни, зумовлює необхідність розробки

стратегії інвестування та економічної політики у сфері освіти з метою отримання максимальної віддачі від інвестицій [55].

Формування такої стратегії і політики інвестування в освіту вимагає глибокого міждисциплінарного аналізу на базі об'ємної та різномірної інформації з використанням системного підходу.

Безумовно, як тема комерціалізації вищої освіти в Україні та світі, так і управлінський аспект цієї проблеми потребують подальшого детального дослідження. Особливо вартим уваги ми вважаємо порівняльний аналіз управлінських парадигм, домінуючих в університетах Європи та світу, з українською практикою.

Підбиваючи підсумки, зазначимо декілька ключових напрямків комерціалізації вищої освіти: по-перше, кардинальна зміна управлінської парадигми у вищій освіті є неможливою без серйозних намірів держави, яка здатна розширити автономію університетів та передати їм частину власних повноважень. По-друге, певного покращення університетами власного фінансового становища можна досягти і майже без допомоги держави. Зокрема, це стосується створення нових інституцій, відкриття нових та популярних на ринку праці спеціальностей. По-третє, у перспективі науково-технічне партнерство бізнесу та університетів може стати важливим джерелом фінансування освіти в Україні.

Глобалізація принесла із собою низку нових проблем для університетів, які є неоднаковими для університетів у різних постіндустріальних країнах, у країнах, що розвиваються, країнах із перехідною економікою й перехідними економічними системами. Можна сказати й інакше: у країнах-епіцентрах глобалізації, або активної глобалізації, та країнах пасивної глобалізації, до яких, мабуть, можна віднести й Україну. Місце країни в глобалізаційних процесах визначає й стратегію університетів щодо цих процесів. Відпочатку університет виступав як інститут інтернаціональний, оскільки був убудований у більш-менш

широку систему міжнародного співробітництва вчених, мав розгалужену мережу міжнародних партнерів, здійснював обмін професорами, студентами та ін.

Процес глобалізації змушує сумніватися в самій життєздатності університету як суспільного інституту. Глобалізаційні процеси докорінно перекроюють економіку й політику, трансформують культуру й спосіб життя людей та ставлять під сумнів статус національної держави [22].

Для суспільств, що переживають постсоціалістичну трансформацію, національна держава означає набагато більше, ніж для західних європейців. Українські університети зараз активно залучені до процесу державного будівництва, й це полягає в підготовці фахівців, необхідних для економіки, науки, культури, інших сфер суспільної практики з урахуванням потреб і завдань власної держави. Вони не можуть не вирішувати завдання виховання студентів як громадян своєї держави, активної ідеологічної, політичної й моральної підтримки державного й національного будівництва. Основні проблеми, з якими університети при цьому стикаються, полягають у нижчезазначених явищах.

Спостерігається досить інтенсивний відтік найбільш талановитих і продуктивних викладачів і вчених за кордон, що знекровлює наукові школи університетів.

Відбувається падіння престижу технічних, інженерних професій, точних наук, на які була орієнтована основна маса вищих навчальних закладів, спрямованих на радянський військово-промисловий комплекс, на тлі ажіотажного попиту на економічні і юридичні, деякі гуманітарні напрямки, що змушує відкривати відповідні спеціальності навіть у технічних закладах, до критичного рівня знизилася фінансування наукових досліджень в університетах (держава знаходить можливості фінансувати тільки заробітну плату науковим співробітникам; на прилади, реактиви, устаткування, експерименти університети повинні знаходити гроші самостійно, й це не завжди вдається) [89].

Українські ринки праці не створюють робочих місць для випускників університетів, що змушує їх шукати роботу не за отриманою спеціальністю або

виїжджати в пошуках роботи за кордон. Зрозуміло, що за цих умов університети зайняті, насамперед, проблемою виживання й менше стурбовані іншими завданнями. Проте, незважаючи на ці та інші труднощі й проблеми, університети в Україні усвідомлюють необхідність вироблення нових стратегій розвитку, які враховували б виклики глобалізації. У зв'язку з цим проводиться досить активна робота з перегляду програм і форм навчання таким чином, щоб національна система вищої освіти була узгоджена із загальноєвропейськими стандартами. Необхідно забезпечити студентам можливість переходити з університету до університету як усередині країни, так і за її межами, а також можливість взаємного визнання дипломів [89]. Фактично йдеться про уніфікацію змісту й методів освіти, що, звичайно, змушує відходити від національних особливостей і підкоряти процес вищої освіти універсальним стандартам; глибоко вивчається західний досвід викладання, форм і методів навчання, організації самостійної роботи студентів тощо.

Останнім часом характерною рисою розвитку ВНЗ є вихід університетів у «світову мережу», майже всі розміщують інформацію про себе в мережі Інтернет, практично всі підключені до Інтернету, а студенти, аспіранти (й меншою мірою – викладачі) досить вільно орієнтуються в інтернет-просторі.

З розвитком нових інформаційних і телекомунікаційних технологій зростає значення дистанційного навчання, й тому університети починають створювати власні системи дистанційного навчання. Більше того, виходити за межі державних кордонів і надавати інформаційні послуги за кордоном, як у країнах СНД, так і у деяких інших державах.

Можна згадати і кроки кооперації із західними університетами, коли підготовка фахівців здійснюється разом з яким-небудь західним університетом і випускникам видаються відповідні дипломи [89]. У будь-якому разі, в університетському середовищі в Україні відсутнє прагнення до самоізоляції, до того, щоб замкнутися у власному національному просторі й відгородитися від навколишнього світу.

Домінує прагнення максимально інтегруватися у світовий освітній простір, активно запозичити ефективні технології навчання, зберігаючи те цінне, що було накопичено національною системою вищої освіти.

2.2. Соціокультурні ефекти комеріалізації вищої освіти

У наш час комплексна та глибока модернізація системи вищої освіти є імперативом освітньої політики в усьому світі (у т. ч. й в Україні), її головним стратегічним напрямком. У сам термін «модернізація» в цьому випадку вкладаються такі смисли, як: усвідомлені скоординовані заходи і зусилля з поліпшення, удосконалення освіти як соціального інституту (з боку держави, всіх суб'єктів освітнього процесу і суспільства в цілому); подолання «дефектів», наявних тут; приведення національних освітніх систем у відповідність зі світовими вимогами і стандартами в цій сфері [14, 88, 144, 145].

Система вищої освіти в усьому світі зазнає кардинальних змін. Процеси глобалізації, маркетизації, дигіталізації, міграції трансформують сучасну вищу освіту. В умовах занепаду національних держав відбувається жорстке скорочення державних витрат на сферу вищої освіти, і перед університетами гостро постає питання не просто розвитку, а перш за все виживання. У такій ситуації слід звернути пильну увагу на успішно функціонуючі моделі університетів, однією з яких є модель підприємницького університету.

Важливим завданням є також можливість показати етапи розвитку комерціалізації в Україні. У якості основних критеріїв виокремлення цих етапів, за допомогою історичного аналізу нами було обрано такі сталі характеристики, як:

- наявність законодавчої бази – для закріплення інституційних основ процесу комерціалізації;
- наявність приватних вищих навчальних закладів – для реалізації базових комерціалізаційних практик;

- розвиток додаткових освітніх послуг – для розвитку перспективної бази процесу комерціалізації;
- кількість студентів-контрактників – для виявлення масштабності процесу комерціалізації.

Хронологічні межі першого повноцінного етапу комерціалізації вищої освіти в Україні обмежені проголошенням незалежності України у 1991 році та початком 2002 року, коли було прийнято і введено в дію Закон України «Про вищу освіту». У цей період комерціалізація української вищої освіти знаходилася в процесі хаотичного розвитку. Відсутність врегульованих правил, норм та обмежень на тлі економічної кризи спричиняють деформацію сутності вищої освіти. За цей період кількість осіб, які навчаються «за контрактом», значно збільшується, з'являється таке явище, як «вітчизняний студент-контрактник», з притаманними йому особливостями цінностей (ціннісна орієнтація на заробляння грошей та отримання вищої освіти), норм (диплом – важливіший за знання) та установок (гроші – у першу чергу, а за них можна «купити» диплом); університетське майно та приміщення активно здаються в оренду або приватизуються. Відбувається переорієнтація абітурієнтів на навчання на економічному або юридичному напрямках, відтак, збільшується конкуренція не тільки за місця державного замовлення, але й за місця навчання за кошти фізичних осіб (хоча це характерно для кінця цього періоду).

Другий етап комерціалізації вищої освіти України також орієнтується на зміни у законодавчому полі. Він тривав з 2002 до 2014 року (включно), коли було прийнято нову редакцію Закону «Про вищу освіту» [41]. Згаданий етап можна охарактеризувати як етап «наступу ринку». У цей час остаточно формується ринок освітніх послуг, законодавчо визначаються особливості платної освіти в українських ВНЗ. Водночас, встановлюються певні обмеження, що деформують діяльність українського ринку освітніх послуг.

Цей період також можна назвати «ренесансом комерціалізації», оскільки зі зростанням кількості студентів, які отримують вищу освіту, відбувається значний

приріст студентів-контрактників на хвилі загального економічного розвитку країни.

Закон «Про вищу освіту» , прийнятий у 2014 році, закріпив існуючі на той момент практики з різноманітних явних та латентних проявів комерціалізації. Особливо це стосується оформлення контрактної форми навчання, створення передумов для збільшення ролі студентів-контрактників з метою виживання і розвитку університетів, оскільки саме кошти, отримані від навчання студентів за рахунок фізичних осіб, склали у 2010 році 75 % усіх позабюджетних джерел фінансування вищої освіти в Україні (див. табл. 2.1). Такий стан речей зумовлює залежність ВНЗ від кількості студентів контрактної форми навчання, що часто призводить до поблажливого ставлення викладачів до неуспішності таких студентів. А в результаті – до такої установки студентів-контрактників: якщо вони погано навчатимуться, їх однаково не відрахують, оскільки від цього залежать ставки викладачів та добробут вищого навчального закладу.

Таблиця 2.1

Структура позабюджетних джерел фінансування вищих навчальних закладів України, % [70, с. 196]

Джерело фінансування	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Фізичні особи	55,6	61,1	68,2	75,2
Юридичні особи	22,3	21,3	18,4	15,2
Спонсорська допомога	18,3	15,2	10,6	7,6
Господарська діяльність	3,8	2,4	2,8	2,0
Усього	100	100	100	100

Отже, аналіз даних таблиці чітко показує, що диверсифікація джерел фінансування університетів (на думку більшості дослідників, це є однією з ключових запорок успішного розвитку вищих навчальних закладів) не є розвинутою у системі вищої освіти України.

Третій етап розпочався після прийняття нової редакції Закону «Про вищу освіту» і зараз знаходиться у своїй початковій фазі. Фактично, це етап виходу українського ринку освітніх послуг на глобальний рівень. Про це сигналізують

зміни в законодавстві, спрямовані на подальший розвиток комерціалізаційних практик українських вищих навчальних закладів, і декларований державний курс на повноцінну інтеграцію в європейський освітній простір. До того ж, в умовах економічної кризи існує нагальна необхідність подальшого розвитку недержавних джерел фінансування системи вищої освіти, що цілком реально із залученням європейського та світового освітніх ринків.

Можливо, позиція щодо виокремлення третього етапу комерціалізації системи вищої освіти України є дискусійною, і наразі завершується лише другий етап. Однак, на наш погляд, саме така важлива орієнтація вищої освіти, як вихід на глобальний освітній ринок української системи вищої освіти, зумовлює початок нового етапу у розвитку комерціалізації у вищих навчальних закладах України.

У світлі сучасних глобальних змін у системі вищої освіти – процесів глобалізації, інформатизації, комерціалізації – відбувається перегляд ролі університетів у розвитку суспільства: вони починають розглядатися не просто як наукові та освітні центри, а як економічні та культурні центри, навколо них «концентруються культурна, соціально-економічна і політична еліти» [48, с. 40].

Як відзначає П. Скотт, зміни в сучасних ВНЗ відбуваються на трьох рівнях.

У галузі внутрішньої організації ВНЗ. До традиційних структурних підрозділів (факультетів, кафедр) додалися інші структурні елементи: технологічні підрозділи, міждисциплінарні дослідницькі інститути, інститути та кафедри безперервної освіти та підвищення кваліфікації. Нові структурні елементи і форми академічної діяльності формують новий вигляд ВНЗ.

Зміни в області ролей і завдань академічних діячів. Відбуваються зміни в традиційній ієрархії ролей, що ґрунтується на верховенстві академічних функцій. Роль «допоміжного» персоналу для успішного функціонування університету тепер визначається таким самим ступенем важливості, як і роль академічного персоналу. Все більше співробітників ВНЗ суміщають «академічні» і «неакадемічні» ролі, тобто відбувається розмивання розмежувань між ролями.

Зміни у сфері організаційних і корпоративних культур. Традиційно університет являв собою особливий вид громадського інституту, який відрізнявся від політичних і ринкових організацій. Відмінність полягала в незалежності від зовнішніх впливів і колегіальності як способу організації внутрішньої діяльності. Зі зміною традиційних академічних цінностей, настанням структурних змін в організації академічної діяльності університети почали втрачати свою винятковість. В умовах формування суспільства знань відбувається стирання кордонів між академічними інститутами та іншими типами організацій [53].

Слід відзначити, що роль освіти в суспільстві значно змінюється при переході від стадії індустріального до постіндустріального розвитку. Принципово новими в цьому переході, на думку російських дослідників Д. Ліванова та А. Волкова, є:

- зміна технологій навчання, що фактично позначається переходом до застосування нових методів та моделей навчання (застосування он-лайн курсів, тренінгів, кейс-стаді, проектної діяльності тощо);
- масове оновлення кадрів, що працюють у вищій школі. Тобто цей показник передбачає наявність професорів, науковців та управлінців високого рівня. Звичайно, створюються умови, за яких ВНЗ, що прагне посідати кращі позиції в рейтингу, повинен наймати саме висококваліфікованих працівників;
- розширення територій університетів та будівництво багатофункціональних університетських кампусів;
- поява центрів професійного розвитку, новітніх технологій навчання, потужних центрів співробітництва між університетом та роботодавцем [67, с. 103].

Зважаючи на вищезазначене, університети підприємницького типу в найближчому майбутньому можуть стати не тільки затребуваними в сучасному українському суспільстві та необхідними для широких верств населення, а й доволі ефективними, оскільки у своїй діяльності такі університети поєднують як науково-освітню, так і інноваційну діяльність.

М. Кльов, зосереджуючи увагу на важливості підприємницьких університетів у сучасній освітній системі, виділяє такі основні їхні завдання:

- створення умов розвитку, що забезпечить залучення інвестицій для формування інновацій;
- формування умов для підготовки конкурентоспроможних випускників, здатних створювати інноваційну продукцію і бути затребуваними в умовах інноваційної економіки [63].

Автор також відзначає, що якщо в США, Німеччині, Великобританії, Сінгапурі, КНР вже сформовані передумови виникнення і розвитку таких ВНЗ, то в Україні наразі зарано говорити про наявність таких передумов.

Передумовами для підприємницької трансформації університету є:

- розширений розвиток (наявність технопарків, дослідних центрів, лабораторій, здатних встановлювати зовнішні зв'язки);
- адміністративне ядро, до якого входять центральні управлінські групи й університетські відділення;
- диверсифікація, котра передбачає розширення баз фінансування;
- інтегрована підприємницька культура, за якої інновації сприймаються як невід'ємна умова успішного і стійкого розвитку університету;
- сталі академічні структури, їхня сталість постає гарантією сталого розвитку освіти і науки [63].

У свою чергу, університетам, зацікавленим у довгостроковому успішному розвитку, вкрай важливо своєчасно трансформуватися у відповідь на ключові виклики нової парадигми вищої освіти при переході суспільства до постіндустріального розвитку. Саме підприємницький університет може стати однією із можливих ефективних форм діяльності вищих навчальних закладів у нових умовах. Докладніше зупинимось на основних характеристиках підприємницького університету.

Такий університет поступово відмовляється від існуючих традицій, культурних зразків, натомість створює власну корпоративну культуру.

Звернемося до думки американського дослідника Дж. Ригліца, який зазначав, що підприємницький університет відповідає таким вимогам:

- демонструє підприємницьку поведінку і постає в ролі організації;
- викладачі, студенти та співробітники мають бути підприємцями;
- університет існує в симбіозі з регіоном та середовищем, структурно взаємодіючи та взаємодоповнюючи один одного [63].

На пострадянському просторі університети шукають нові методи просування своїх програм. Особливо важливим це стає у разі їхнього прагнення підвищити свою конкурентоспроможність для виходу на міжнародний ринок освітніх послуг. Тоді всі підрозділи навчального закладу починають орієнтуватися на конкурентоспроможність. Наразі запропоновано такий універсальний методичний підхід до підвищення конкурентоспроможності, як бенчмаркінг. Останній є одночасно інноваційним маркетинговим інструментом і концепцією, що дає змогу університетові використовувати нові ідеї на практиці і підвищувати свою конкурентоспроможність [104].

Комерціалізація, шляхом якої пішли більшість країн, у тому числі й Україна, розглядає освіту як певний важіль для отримання додаткових доходів. Наприклад, кількість приватних ВНЗ в Україні сягає 177 [37, 83], причому більшість з них готують економістів, юристів та менеджерів. Ця тенденція пояснюється тим фактом, що в основі їхньої роботи лежить теза про комерціалізацію освіти. Потрібно було б говорити про економізацію освіти, проте це вже стратегічна мета. У такому б випадку держава повинна регулювати потоки абітурієнтів [94].

Зокрема, в Україні до університетів вступає близько 80 % випускників шкіл, а кількість дипломників, згідно зі статистикою Міністерства освіти, становить 102 % від кількості, які надійшли п'ятьма роками раніше. За відсутності дійсного інтелектуального змагання диплом зі значущого соціального порогу перетворюється на мінімальну умову для входу на ринок праці. Ця обставина

також працює проти якості освіти: вона припиняє відігравати вирішальну роль [83].

У світлі подібних трансформацій знову актуальною стає модель підприємницького університету, яка може дати відповіді на існуючі виклики. Почнемо розгляд цієї моделі із потрактування самого терміну «підприємництво». Термін було введено Й. Шумпетером ще на початку XX століття, і з того часу він отримав масу дефініцій. Однак, для нашої роботи ми використовуємо формулювання, запропоноване професором Гарвардської школи бізнесу Говардом Стівенсоном: «Підприємництво – це пошуки можливостей за межами контрольованих на цей момент ресурсів» [53, с. 52].

Багато сучасних дослідників відзначають, що деякі університети, називаючи себе підприємницькими, насправді такими не є. Зокрема, Г. Н. Константинов і С. Р. Філонович наводять поширені в західній науковій думці вимоги до університетів, які вважають себе підприємницькими:

- 1) університет як організація має демонструвати підприємницьку поведінку;
- 2) члени університету – викладачі, студенти, співробітники – мають бути підприємцями;
- 3) взаємодія між університетом і навколишнім середовищем має приводити до «структурного сполучення» університету та регіону [53, с. 54].

Однак до перерахованих вище вимог можна пред'явити ряд зауважень. Зокрема, щодо запропонованого першого пункту, слід зазначити, що відповідність цьому критерію з великою імовірністю призведе до деформації освітньої функції університету та перетворення вищої освіти на знеосіблений товар, без своєї особливої специфіки, що підкоряється базовим ринковим механізмам, – це буде фактично кінцем якісної вищої освіти.

Що стосується другої тези, то твердження про підприємництво всіх викладачів, співробітників і студентів університету є, безумовно, некоректним. Звісно, серед них мають бути і підприємці, і готові до підприємництва люди. Водночас, і про це неодноразово згадував основний розробник ідеї

підприємницького університету Бертон Кларк [50, 51], кістяк вищого навчального закладу мають складати класичні викладачі та співробітники.

Такий підхід до розуміння підприємницького університету призводить до спрощення і деформації класичної моделі підприємницького університету, що потягне за собою вкрай негативні наслідки у разі застосування цієї моделі в системі вітчизняної вищої освіти.

Водночас, дефініція поняття «підприємницький університет», яке використовують Г. Константинов і С. Філонович, заслуговує на увагу, оскільки на пострадянському просторі вона є однією з найбільш ємних. Згідно з вищезазначеними авторами, підприємницький університет – це вищий навчальний заклад, який систематично докладає зусиль з подолання обмежень у трьох сферах – генерації знань, викладанні і впровадженні знань у практику – шляхом ініціювання нових видів діяльності, трансформації внутрішнього середовища та модифікації взаємодії із зовнішнім середовищем [53, с. 55]. Подібне визначення відмінно вписується в теоретичну модель підприємницького університету, що розробляється на пострадянському просторі.

Також останнім часом у межах концепції підприємницького університету значний вплив отримала так звана концепція «потрійної спіралі». Суть її полягає в розширенні ролі знань у сучасному суспільстві та університетів в економіці. Сама модель потрійної спіралі, яка описувала процес інноваційного розвитку як збалансовані відносини університету, держави і бізнесу, будується на лідируючій ролі університету в цих відносинах. Відповідно до цієї моделі, відносно до держави й бізнесу, університети відіграють лідируючу роль у суспільстві, ґрунтованому на знаннях з причини наявності системи виробництва знання у вигляді наукових досліджень, концентрації значної частини молодих людей [51]. Лідируюча роль університету передбачає і зміну його місії. Цей процес, на думку авторів моделі «Потрійна спіраль», має ключовий статус і виражається у другій академічній революції – появі в університетів нової функції – підприємництва, інкубації і створення власних компаній [103].

У цілому, реалізація запропонованих заходів дозволить зробити рішучий крок у напрямку розвитку вітчизняного ринку наукомісткої продукції та ресурсного забезпечення вищої школи, а також стане суттєвим внеском у модернізацію всієї української економіки. Формування цивілізованого ринку припускає створення його адекватної соціальної бази – опертя на цивілізованих виробників: пріоритетну підтримку відповідних видів діяльності та професій; розвиток тих секторів ринку, які приносять користь суспільству, а не виснажують невідновлювані сировинні ресурси. Тому розвиток підприємницької діяльності університетів необхідний не тільки для адаптації науки до ринку, але й для надання вітчизняному ринку цивілізованого вигляду.

При використанні соціокультурного підходу, на думку Кірдіної С. Г. [49], у центрі уваги дослідника знаходиться людина активна (*homo activus*), – багатовимірна біо-соціо-культурна істота і суб'єкт дії, її моральність, складова основа будь-якої культури. Тим самим робиться спроба виявити сутнісні ціннісні та етичні характеристики соціальних суб'єктів, що визначаються культурним довготривалим контекстом, оскільки культура пронизує всі без винятку стани соціального життя. При соціокультурному аналізі дослідники концентруються на основних цінностях соціальних груп, найбільш значущих для характеристики соціокультурного типу суспільства. Соціокультурний підхід оперує певною моделлю суспільства. Воно розуміється як соціокультурна система, що виникає і змінюється внаслідок дій і взаємодій людей. Загалом, особливості соціокультурного підходу дають нову розмірність в аналізі соціальних трансформацій, виявляючи додатковий культурний шар в аналізі суспільного розвитку. Соціокультурний підхід акцентує увагу на глибинних і стійких соціально-ціннісних структурах, що задають об'єктивні межі для трансформації суспільства, виявляє соціокультурні підстави, які дозволяють пояснити відхилення перебігу реформ від планів. Одночасно він може пояснювати різноманіття проявів соціальних процесів у різних культурно-історичних контекстах. Переваги використання соціокультурного підходу при аналізі

соціальних змін очевидні. Про це свідчать отримані на його основі результати. Не можна не відзначити певні особливості його вихідних посилок, які можуть виступати обмежувачами в застосуванні розглянутого соціокультурного підходу до аналізу змін у суспільстві. Соціокультурний підхід дозволяє аналізувати історичний соціокультурний контекст, у якому «живуть» структури, що аналізуються, особливості їхнього прояву та реалізації в ціннісних домінантах, соціальному досвіді особистості [49].

У цілому, можна виділити такі основні потенційні наслідки комерціалізації вищої освіти в Україні. Для сфери культури основними потенційними наслідками є:

- поява прямої конкуренції у групах викладачів, науковців, управлінців та студентів;

- перехід від колективної свідомості до індивідуалізованої.

Для політичної сфери:

- посилення автономії університетів;

- зменшення кількості ВНЗ.

В економічній сфері:

- зменшення державних витрат на вищу освіту;

- збільшення витрат інноваційного бізнес-середовища на підготовку фахівців з вищою освітою;

- зростання кредитної заборгованості за освітніми кредитами.

У соціальній сфері:

- зменшення загальної кількості студентів.

Отже, цілком закономірно, що підприємницький університет постає вищим навчальним закладом, котрий докладає зусиль до генерації знань, перетворення їх у практику, створення нових видів діяльності, систематичної зміни та модифікації внутрішнього середовища. Значні обмеження у вищезазначених сферах пов'язані з нестачею фінансових та інформаційних ресурсів. Крім того, неабияку роль у цьому процесі відіграє людський фактор. Застосування вищенаведених ресурсів

сприймається як ознака підприємництва. Тим не менше, без наявності таких ресурсів підприємницька діяльність університету є неможливою, адже традиційні університети вирішують проблему ресурсів як завдання, котре має бути вирішене оточенням, у якому вони функціонують. Проте якщо це дійсно відбувається, то тоді підприємницький потенціал університетів значно знижується.

Таким чином, модель підприємницького університету є досить привабливою з погляду залучення додаткового фінансування, розвитку університетської структури, виживання університету. Впровадження цієї концепції в реалії сучасної системи української вищої освіти може сприяти модернізації університетів, підвищенню їхньої конкурентоспроможності, успішному виходу на міжнародний освітній ринок. Водночас, вагомість можливих бар'єрів для трансформації в підприємницьку модель має «відлякати» не готові до цього процесу ВНЗ, що не наважуються піти на такий високий ризик, фактично поставити на кон існування самого університету. Згадана обставина безумовно є важливим критерієм створення підприємницького університету, адже готовність до ризику і грамотне планування своєї діяльності є одними з найважливіших характеристик підприємництва як такого.

2.3. Переваги, вади та обмеження реалізації моделі «підприємницького університету» в практиках вищої освіти

Питання фінансування вищої школи завжди стояло досить гостро. Складно назвати період у світовій або вітчизняній історії, коли рівень фінансового забезпечення вищої освіти повністю задовольняв його потреби. У сучасному глобалізованому світі, з його зростаючою соціально-економічною кризою, перерозподілом ринку капіталів та інвестицій, питання про фінансову забезпеченість вищої школи стає все більш значущим [70, 92].

Процеси комерціалізації зачіпають всі елементи української вищої школи, трансформуючи не тільки її «форму», а й «зміст», що викликає небезпеку значних

деформацій смислів вищої освіти. У процесі вивчення ринкових відносин у сфері вищої освіти представники різних наук використовують, у сутності, одні й ті самі терміни – «ринок», «благо», «продукт», «послуга» та ін. Але вкладають у них різний зміст. І це зрозуміло, враховуючи специфіку кожної із соціальних наук. Наприклад, незважаючи на широку застосовуваність, досі немає однозначного тлумачення поняття «освітня послуга». Гострі дискусії ведуться з приводу визначення її специфічності як товару. Зокрема, висловлюється думка, з посиланням на праці К. Полань'ї, що освіта – це класичний фіктивний товар, «до якого не можна застосовувати ринкову логіку» [3, с. 278]. Або, в цьому ж ключі, стверджується, що оскільки «освіта – це своєрідний різновид натурального господарства», то перспектив його трансформації «в ринкову форму немає і бути не може» [3, с. 279–280]. Освіту ж можна розглядати як споживчий або інвестиційний товар [3]. Але в цьому випадку вченими висловлюються певні зауваження. Зокрема, звертається увага на те, що виробництво і постачання освітньої продукції має товарний характер дуже обмеженою мірою, і тільки тоді, коли освіта здобувається повністю на платній основі. «У всіх інших випадках для розкриття змісту того, що виробляється, більше підходить поняття «благо» [3, с. 281]. Це спричиняє неоднозначну, суперечливу природу вищої освіти з погляду теорій ринку і товару.

Дискусійною є і концептуалізація поняття «комерціалізація вищої освіти». Зокрема, деякі автори вважають доцільнішим говорити про комерціалізацію вищої освіти в широкому сенсі, маючи на увазі під нею такі тенденції і чинники як: 1) вплив на університети ринкових сил (наприклад, розширення відділень інформатики і перетворення інформатики в профільную дисципліну); 2) вплив зовнішньої корпоративної культури (наприклад, в університетах все частіше використовуються такі вирази, як «СЕО-керівник», «старший адміністратор», «bottom line – практичний результат» та ін.); 3) вплив кар'єрних інтересів студентів на навчальну програму університету (наприклад, збільшення числа спецкурсів, особливо з популярних напрямків, – з погляду студентів, а не

університету); 4) прагнення до скорочення витрат (залучення більшої кількості викладачів на тимчасову роботу, за короткостроковими контрактами); 5) спроба знайти числове вираження для таких показників, які насправді не підлягають обчисленню (наприклад, визначати абстрактні цінності за допомогою грошового еквівалента, а не якісних характеристик) [15].

Серед найбільш характерних передумов комерціалізації вищої освіти слід виділити такі.

По-перше, це скорочення фінансування вищої школи з боку державних інституцій. Це пов'язано з фундаментальною трансформацією ролі національної держави в глобальному світі, і тому не передбачає повернення до колишньої системи фінансування вищої школи. Саме ця причина є найважливішою серед передумов процесу комерціалізації у вищій освіті України.

По-друге, поява безлічі нових можливостей для отримання доходу, що відкриваються перед ВНЗ завдяки складним і наукоємним технологіям, які змінюють характеристики сучасної економіки.

По-третє, виникнення нових бізнес-можливостей для отримання доходів, які не пов'язані зі звичайною науково-викладацькою діяльністю. Наприклад, відрахування за використання бренду ВНЗ на сувенірній продукції, торгівля такою продукцією та ін.

По-четверте, зростання конкуренції з боку вищих навчальних закладів, в т. ч. і через збільшення кількості освітніх установ. Підвищення рівня конкуренції на ринку освітніх послуг веде до необхідності активного залучення нових ресурсів у боротьбі за «клієнтів».

У ситуації трансформації місії університету як провідної форми ВНЗ, його моделі в цілому, слід звернути пильну увагу на успішно функціонуючі концепції університетів, однією з яких є концепція підприємницького університету. До дослідження проблем підприємницького університету та комерціалізації вищої освіти в різний час зверталися такі вчені, як В. Андрющенко, В. Бакіров, Д. Бок, Б. Кларк, Б. Ріддінгс, Г. Константинов, А. Прохоров, С. Філонович та ін.

Підприємницький університет як модель організації ВНЗ найбільш повно відображає основні тенденції впливу комерціалізації на вищу школу. Дійсно, у світлі сучасних глобальних змін у системі вищої освіти – процесів глобалізації, інформатизації, комерціалізації – відбувається перегляд ролі університетів у розвитку суспільства: вони починають розглядатися не просто як наукові та освітні центри, а як економічні та культурні центри, навколо них «концентруються культурна, соціально-економічна та політична еліти» [53, с. 55].

Однією з найбільш гострих проблемних ситуацій у системі вищої освіти на цей час є вирішення протиріччя між очікуваннями споживачів освітніх послуг (що виражаються в отриманні знань і набутті навичок, які дозволяють «вбудуватися» в ринкові відносини) й організацією освітнього процесу, яка не в усьому і не завжди виправдовує ці очікування. Така невиправданість очікувань знижує готовність фізичних та юридичних осіб вкладати значні кошти в розвиток вітчизняної вищої школи.

Інша проблемна ситуація полягає в тому, що сама система вищої освіти стає частиною інноваційної економіки і тому змушена підкорятися правилам, нормам функціонування та розвитку бізнес-організацій. А це, у свою чергу, означає, що розгортання інноваційних процесів пов'язано з необхідністю підвищення стійкості та конкурентоспроможності освітніх установ [48, с. 17–18].

На думку американських дослідників Х. Торпа і Б. Гольдштейна, підприємницький університет являє собою:

- провідний дослідницький ВНЗ;
- постає унікальним освітнім співтовариством, що має вікову історію, корпоративну культуру, звичаї, традиції, які є рушійними силами підприємницького духу;
- здійснює прикладні дослідження та пріоритетні дослідження, спрямовані на розв'язання складних завдань, часто інноваційного характеру. При цьому значна частина щоденної рутинної роботи здійснюється не в академічних колах, а

в інноваційних центрах із підприємницькою культурою, необхідною для щоденного створення стартапів;

– вищий навчальний заклад, співробітники якого – експерти з виробництва знань, а також втілення їх у практику (створення нових технологічних центрів, підприємств або ж реінжинірингу існуючих нерентабельних підприємств). Не можна визначити, що нововведення, які використовуються під час створення університетів, нових підприємств або реструктуризації існуючих, не сприяють економічному розвитку, адже економічний розвиток є побічним продуктом успішної роботи підприємницького університету [63]. В той же час безумовне застосування саме вищенаведеного варіанту підприємницького університету в системі вищої освіти України може призвести до серйозних негативних наслідків через надмірну ідеальність умов такої концепції.

Тому останнім часом «підприємницький університет» став однією з важливих ідей щодо перетворення сучасного університету, спрямованого на забезпечення кращої відповідності результатів його діяльності вимогам часу. Незважаючи на значну увагу до цього питання, спостерігаються різні погляди щодо інтерпретації поняття «підприємницький університет». Загалом, під останнім розуміють вищий навчальний заклад, котрий у змозі залучити додаткові фінансові ресурси для забезпечення своєї діяльності; університет, який використовує інноваційні методи навчання. Важливою умовою є й те, що такий ВНЗ тісно взаємодіє з промисловістю, де впроваджуються розробки університетських учених [48].

Необхідно зауважити, що саме поняття «підприємницький університет» потребує неабиякого пояснення, адже різноманітність поглядів і думок призводить до того, що багато університетів з метою самореклами оголошують себе підприємницькими без достатньої підстави.

Необхідно зазначити, що неправомірно перебільшувати значення однієї із цих сфер на шкоду іншим. Таке перебільшення в довгостроковій перспективі неминуче призведе до виникнення серйозних труднощів. Зокрема, наприклад,

зневага інноваціями в освіті при концентрації на дослідницькій діяльності може призвести до виснаження важливого ресурсу: скоротиться приплив молодих талановитих дослідників, вихованців цієї наукової школи. Надлишковий акцент на викладанні на шкоду дослідженням призводить до зниження кваліфікації викладачів.

З розвитком глобалізації та зростанням масштабів у світовому розподілі праці, формуванням глобальних корпорацій, що мають бюджети, порівнянні з бюджетами окремих країн, деякі локальні фактори не тільки не втратили своєї значущості, а й стали більш суттєвими для аналізу конкурентного середовища. Критична маса сконцентрованих в одному регіоні компаній створює їм особливі умови, що дозволяє досягати конкурентного успіху. Місцезнаходження завжди відігравало важливу роль у конкуренції, але останнім часом ця роль різко змінилася: концентрація компаній, що обслуговують інститути й університети на невеликій території, стала важливим фактором досягнення конкурентних переваг, насамперед у сфері генерації інновацій.

Отже, суттєвими недоліками комерціалізації є те, що вона сприяє елітизації освіти й закріпленню соціальної нерівності, що суперечить праву кожного на розвиток і самовдосконалення. Соціальна справедливість у сфері освіти, а також соціальний прогрес можуть бути досягнуті тільки в разі, якщо всі матимуть рівний доступ до освіти. Тому гарантувати, що освіта не буде механізмом закріплення соціальної нерівності та передачі елітою у спадок своїх привілеїв, може тільки система, побудована на принципах її безкоштовності і рівності доступу до неї [62].

Проте багато комерційних університетів, єдина мета яких – у мінімальні терміни заробити якомога більше грошей, припиняють свою діяльність так само швидко, як і розпочали, оскільки не мають відповідного обладнання, приміщень, матеріальних умов для того, щоб забезпечити якісну освіту. Майнової дискримінації у сфері освіти можна уникнути тільки у випадку, якщо держава бере на себе витрати на освіту за рахунок перерозподілу суспільного доходу – тих

коштів, які стягуються у вигляді податків, гарантуючи всім рівний доступ до освіти, а також право на безкоштовне користування бібліотеками, читальними залами, лабораторіями тощо [23].

Під поняттям «підприємницький університет» як основною формою прояву комерціалізації в сучасній вищій освіті ми пропонуємо розуміти вищий навчальний заклад, що рівноцінно поєднує академічні традиції та підприємницьку діяльність, основою якого є класичні академічні структури, а процес комерціалізації здійснюється співробітниками з розвиненою підприємницькою культурою. Подібне визначення вписується в теоретичну концепцію підприємницького університету, яка розробляється на пострадянському просторі.

У концепції підприємницького університету, запропонованій Б. Кларком, вирізняються такі базові характеристики трансформації звичайного університету у формат підприємницького [50, с. 22–25].

1. Посилене спрямувальне ядро. Для здійснення змін, організованої перебудови програмних задач, структурних змін та переформатувань університет повинен включати в себе центральні управлінські групи й університетські відділення.

2. Розширена периферія розвитку. Зростання нових структурних одиниць, які з більшою готовністю, ніж традиційні університетські відділення, виходять за старі університетські межі і встановлюють зовнішні зв'язки з організаціями і групами. Це і професійні підрозділи із зовнішніх зв'язків, взаємодії з промисловістю, безперервною освітою, підтримання відносин з випускниками тощо. З іншого боку, це ті міждисциплінарні науково-дослідні центри, які разом з факультетами є важливими напрямками університетської діяльності. Орієнтовані на зовнішнє середовище науково-дослідні центри займаються вирішенням широкого кола завдань, що вимагають міждисциплінарного підходу. Щоб взаємодія університету із зовнішніми групами розвивалося і далі, необхідним є і відповідний розвиток його інфраструктури.

3. Диверсифікована база фінансування. Для орієнтованого на зміни в діяльності університету потрібні фінансові ресурси. Особливо великою є потреба в дискреційних (власних, вільних) засобах. Розширення бази отримання доходів при цьому набуває особливої значущості, тому відбувається боротьба за наукові гранти та контракти.

4. Стимульовані академічні структури. Оплотом такого університету залишаються традиційні університетські відділення (факультети). Вони є операційною базою університету як майданчика для проведення наукових досліджень і, перш за все, викладання, проведення значної частини академічної роботи [138]. Вирішальне значення має ухвалення університетом та його підрозділами такої трансформації або її неприйняття, адже інновації може очікувати провал. Для проведення змін необхідно, щоб факультети не залишалися байдужими, вони повинні самі стати підприємницькими. Тому важливим є поєднання реформаторських цінностей з традиційними поглядами на університетське управління.

5. Інтегрована підприємницька культура. Необхідна інституціональна перспектива для розвитку базових елементів підприємництва в університеті. Підприємницькою культурою не повинні володіти всі співробітники університету, але таких має бути достатньо для забезпечення підприємницького ефекту [50].

Бертон Кларк вельми переконливо ілюстрував у своїх монографіях успішність моделі підприємницького університету у разі дотримання університетами вищеперелічених умов. Водночас, для обраних дослідником вищих навчальних закладів характерна певна молодість, відсутність «зашкарублості управлінської структури», технічна спрямованість, «сфокусованість» університету. Це, безумовно, значно обмежує можливості імплементації такої моделі в структурі української вищої школи.

Ідея переходу до моделі підприємницького університету вельми цікава, проте, аналізуючи європейський досвід [155], слід зазначити, що на її шляху

стоїть ряд соціокультурних бар'єрів, здатних деформувати введення моделі підприємницького університету в системі вищої освіти України, а саме:

1) нерозвиненість високотехнологічного, інноваційного бізнес-середовища, яке було б здатне забезпечити серйозними науковими прикладними дослідженнями університетські структури;

2) значна кількість вищих навчальних закладів, що призводить до роздробленості коштів, які виділяються з державного бюджету на систему вищої освіти, в т. ч. на наукову діяльність; ефект синергії, який є можливим при «укрупненні» університетів, не затребуваний в українській вищій освіті;

3) пристосованість концепції підприємницького університету більше під профільні та технічні ВНЗ, оскільки їм простіше здійснювати пошук наукових і бізнес-грантів, дослідницьких проектів, до яких можна залучити представників вищого навчального закладу;

4) несформованість підприємницької культури в українському суспільстві, неготовність підприємців реалізовувати наукові проекти з високою питомою вагою дослідницької складової у виробництві нового продукту;

5) в Україні виробництво наукового продукту має відмінності від європейської та американської системи, де практично весь науковий продукт держави формується в межах університетів, що дозволяє їм створити потужні науково-технічні лабораторії та великі дослідницькі центри;

6) обмеженість фінансової автономії вищих навчальних закладів створює юридичні перешкоди для здійснення закладами вищої освіти комерційної діяльності, особливо за рахунок залучених кредитів [58].

Також не опрацьовано механізм формування ендавмент-фондів, які є вагомим елементом у структурі фінансування не тільки в західних університетах, а й створені в провідних російських вищих навчальних закладах.

Якщо порівняти європейські університети, то вони характеризуються науковими дослідженнями, академізмом, значною гуманітарною підготовкою, ранньою спеціалізацією та значною участю держави в освітній сфері. Отже, в

умовах глобалізації та значних інтеграційних процесів в європейській освіті, значного зниження конкурентоспроможності європейської освіти в порівнянні з американською було докладено значних зусиль при створенні єдиного європейського освітнього простору і здійсненні модернізації вищої освіти. Отже, процес глобалізації проявляється у формуванні єдиного інтеграційного світового освітнього простору, що сприяє вільному пересуванню інтелектуальних ресурсів, створенню міжнародних проектів та навчальних програм, виникненню інтегративних процесів у вищій освіті.

Тож високу конкуренцію ВНЗ за провідні позиції на ринку можна вважати результатом змінних умов у сфері вищої освіти; університети змінюють свій напрямок на споживача – державу, роботодавців, студентів. У таких умовах з'являється необхідність пошуку джерел фінансування: адже чим більше джерел фінансування, як стверджують дослідники, тим більш стійким буде стан ВНЗ у мінливому середовищі.

Поява конкуренції у сфері вищої професійної освіти спричинена, по-перше, формуванням недержавної сфери вищої освіти; по-друге, комерційного сектору, тобто появи платної освіти в державних ВНЗ, що насамперед створило інституційну основу для розвитку підприємницької діяльності.

Наступна позиція передбачає перетворення університету на підприємницьку організацію, котра орієнтована на споживача та має власні потреби, а також керується принципами бізнесу, реагує на зміни в попиті на певного роду продукцію. При цьому такий підприємницький університет не тільки здійснює навчання та дослідження в різних соціально-економічних та бізнес-сферах, а й сприяє значним капіталовкладенням з боку великих корпорацій, держави та окремих індивідів.

Слід зауважити, що дослідження концепції підприємницького університету посідають значне місце в роботах американських та європейських соціологів. Наприклад, професор Каліфорнійського університету Б. Кларк визнає, що особливість підприємницького університету полягає в тому, що він здійснює

активну та цілеспрямовану політику, спрямовану на інноваційну діяльність підприємницького характеру, котра виражається в пошуку шляхів реорганізації, збільшення рівня доходів, у спробі посісти ключові позиції на ринку [50, 51].

У цілому, комерціалізація (або, як іноді її називають, «маркетизація») вищої освіти проявляються в тому, що:

- освіта спрямована на ринок;
- ринок зосереджується на освіті;
- освітні можливості визначаються ринком, значною мірою фінансуються та регулюються державою;
- ВНЗ все більше діють як постачальники на ринку освіти;
- студенти постають як споживачі;
- освіта – це результат потреб суспільства, члени якого мають на меті використовувати свої освітні результати для втілення економічних бажань [3,48].

Таким чином, модель підприємницького університету є досить привабливою з погляду залучення додаткового фінансування, розвитку університетської структури, виживання ВНЗ. Впровадження цієї концепції в реалії сучасної системи української вищої освіти може сприяти модернізації закладів освіти, підвищенню їхньої конкурентоспроможності, успішному виходу на міжнародний освітній ринок [73]. Водночас, значущість соціокультурних бар'єрів трансформації вищих навчальних закладів у підприємницьку модель лякає керівництво та колективи ВНЗ, вони фактично не готові піти на високий ризик впровадження цієї моделі. Згадана обставина, безумовно, є важливим критерієм створення підприємницького університету, адже готовність до ризику і грамотне планування своєї діяльності є одними з найважливіших характеристик підприємництва як такого.

Аналізуючи проблеми престижності вищої освіти, що стає дедалі важливішим фактором вибору вищого навчального закладу, що, у свою чергу, сприяє їхній монетизації та комерціалізації, можна звернутися до даних соціологічного дослідження Інституту Горшеніна «Сучасне студентство України»

(див. табл. 2.2), згідно з якими більшість студентів при виборі місця здобуття вищої освіти орієнтуються на престижність вищого навчального закладу, а також на престижність спеціальності.

Таблиця 2.2

Розподіл відповідей студентів на запитання «Які фактори при виборі ВНЗ були для Вас вирішальними?» у % (респонденти могли зазначити не більше трьох варіантів відповідей) [99]

Назва альтернативи	%
Престижність вищого навчального закладу	53,1
Престижність спеціальності	40,1
Затребуваність спеціальності на ринку праці	35,5
Сильний викладацький склад	22,8
Цікаві навчальні курси	20,9
Наявність розподілу на роботу	19,3
Можливість стажування за кордоном	18,5
Низький рівень корупції у ВНЗ	14,4
Можливість наукової діяльності	11,6
Наявність військової кафедри	8,2
Інше	2,7
Важко сказати	3,6

Така орієнтація студенства – результат використання маркетингових комунікацій та засобів паблік рілейшинз, які активно використовуються у процесі комерціалізації вищої освіти для сучасних українських університетів. Створення повноцінного успішного бренду університету дозволяє згодом отримувати комерційну вигоду, оскільки є орієнтиром із залучення більшої кількості студентів.

Водночас, уявлення про вибір вищого навчального закладу серед усього населення України має певні відмінності від студентського погляду. Зокрема, згідно з дослідженням «Освіта в Україні» Research and Branding Group (див табл. 2.3), більшість респондентів вважають найвпливовішим чинником вибору вищого навчального закладу можливість подальшого працевлаштування, а також інтерес до певного виду діяльності. Такий розподіл позицій свідчить про споживацьке ставлення до вищої освіти в Україні, що закладає основи не тільки для розвитку

комерціалізації вищої освіти, але й для її деформації, оскільки вища освіта є специфічним товаром і до неї не можуть застосовуватися загальні економічні принципи, особливо в умовах перехідного суспільства.

Таблиця 2.3

Чинники, що, на думку респондентів, є найбільш важливими при виборі вищого навчального закладу, у % [90].

Назва альтернативи	%
Можливість подальшого працевлаштування	58,3
Інтерес до певного виду діяльності	40,7
Можливості батьків	31,7
Престиж і дохідність обраної спеціальності	23,5
Покликання	22,6
Престижність вищого навчального закладу	7,9
Місце розташування ВНЗ	7,3
Поради батьків, друзів	4
Важко сказати	3,7

Сучасні тенденції сприяють тому, що фінансування вищих навчальних закладів за кошти фізичних осіб стає основним джерелом позабюджетного постачання засобів, навіть в умовах фінансової кризи.

На рисунку 2.1 представлено питому вагу студентів, які навчалися за рахунок фізичних осіб у вищих навчальних закладах України III-IV рівня акредитації. На ньому чітко продемонстровано тенденцію до зниження такого співвідношення з плином часу.

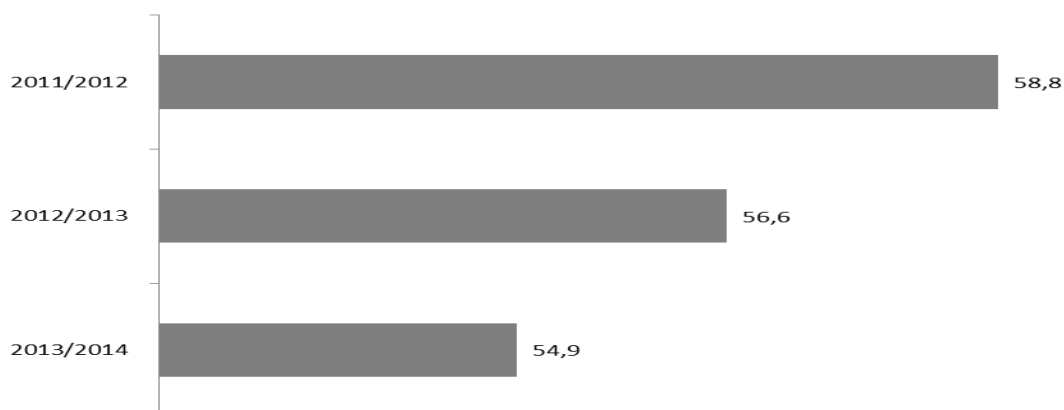

Рис. 2.1. Питома вага студентів, які навчалися за рахунок фізичних осіб у вищих навчальних закладах України III-IV рівня акредитації, у % [83].

Однак таке зниження пояснюється зменшенням загальної кількості студентів через демографічну кризу, а також збільшенням їхніх шансів пройти на вільні бюджетні місця.

Проте більшість дослідників відзначає необхідність саме диверсифікації каналу небюджетного фінансування вищих навчальних закладів. Такий підхід використовує і більшість провідних університетів світу [87]. Також значні кошти університети Європи та США отримують через наукові дослідження, особливо на замовлення приватних структур [89]. Однак існуюча модель українського університету не передбачає концентрації наукового потенціалу саме в університеті, що знижує надходження до бюджетів вищих навчальних закладів за рахунок отримання грантів на наукові дослідження.

Необхідною основою для розробки адекватної стратегії модернізації вищої школи в кожній країні є аналіз специфіки, спрямованості, глибини і масштабів процесів, що відбуваються в освіті та в пов'язаних з нею сферах – як на глобальному, так і на локальному (національному) рівнях. При цьому, виходячи із вищезазначеного, осмислення відповідних процесів і вироблення відповідних стратегічних рішень є неможливими без урахування соціальних і культурних контекстів сучасної вищої освіти.

Висновки до розділу 2

У розділі розглянуто провідні моделі світових комерціалізаційних практик та їхні соціокультурні особливості. Особливу увагу приділено концепції «підприємницького університету» Б. Кларка як провідній сучасній концепції фінансово успішного університету, яка зберігає основний зміст самого університету, не перетворюючи його на корпорацію, орієнтовану винятково на прибуток.

Така концепція університету складається з п'яти особливих елементів:

- 1) посилене спрямувальне ядро;

- 2) розширена периферія розвитку;
- 3) диверсифікована база фінансування;
- 4) стимульовані академічні структури;
- 5) інтегрована підприємницька культура.

Водночас, виділено шість основних бар'єрів, здатних деформувати введення концепції підприємницького університету в систему вищої освіти України. Успішне подолання виділених бар'єрів уможливить подальший розвиток комерціалізаційних практик у системі вищої освіти України, зокрема імплементацію концепції підприємницького університету безпосередньо в систему вітчизняної вищої освіти.

У розділі виділено не тільки три етапи розвитку процесу комерціалізації у системі вищої освіти України, але й запропоновано основні критерії для виокремлення цих етапів, зокрема: наявність законодавчої бази; наявність приватних вищих навчальних закладів; розвиток додаткових освітніх послуг; кількість студентів-«контрактників».

Розглянуто проблему відмінності орієнтацій абітурієнтів та батьків щодо вибору вищого навчального закладу. Зазначені орієнтації створюють для вищих навчальних закладів значний простір у використанні механізмів маркетингу та реклами.

Проблема комерціалізації вищої школи актуалізується в процесі модернізації вищої освіти, оскільки від її вирішення залежить поява додаткових джерел фінансових надходжень для проведення такої модернізації [53]. Процес комерціалізації вищої школи дозволяє збільшити бюджети університетів, диверсифікувати джерела позабюджетного фінансування, знизити залежність від виділення коштів на їхнє функціонування і розвиток з державного бюджету. Однак цей процес має не тільки позитивні сторони. Існують значні побоювання щодо зниження якості та доступності вищої освіти. Дотримання балансу між необхідністю залучення додаткових фінансових коштів і високими вимогами до випускників університету є дуже складним і трудомістким. У такій ситуації ВНЗ

досить проблематично утриматися від спокуси збільшити надходження до свого бюджету шляхом зниження вимог до власних випускників і збільшення їхньої кількості, що відобразиться на якості підготовки фахівців. Подолання цього бар'єру модернізації української вищої школи є ключовою умовою ефективної комерціалізації вищої освіти в Україні.

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНИХ КОМЕРЦІАЛІЗАЦІЙНИХ ПРАКТИК В УКРАЇНСЬКІЙ ВИЩІЙ ОСВІТІ

3.1. Інституційне забезпечення комерціалізації вищої освіти в процесі її модернізації

Тема модернізаційного потенціалу систем вищих освіт пострадянських країн актуалізувалася з їхнім входженням у єдиний європейський освітній та науковий простір, результати якого потрактовуються неоднозначно. Існує думка, що «перехід на західні стандарти лише погіршив освіту. ... Глобальної освіти і глобальної культури взагалі бути не може, оскільки немає ніякої спільної для всього людства колективної пам'яті» [46, с. 124]. Однак йдеться не про відмову від модернізаційних задумів, а про акцент на соціокультурних особливостях модернізації освіти і про вирішення проблеми людського розвитку. Зокрема, Т. Фініков аналіз стану вітчизняної вищої школи проводить у нерозривному зв'язку зі світовими тенденціями і потребами сталого людського розвитку [111]. Науковці також відзначають, що інтерес до реформи цілісної системи освіти останнім часом зріс. Цьому сприяв більш якісний аналіз результатів, отриманих різними країнами в низці міжнародних програм тестування [127].

З часу проголошення курсу України на демократизацію і відкритість осмислення процесів модернізації вищої школи традиційно включає два рівня аналізу: перший пов'язаний з виокремленням проблем власне вітчизняної освіти, а другий включає зіставлення цих проблем з тенденціями вищої освіти у світі. Останнім часом науковцями критично проаналізовано і переосмислено практики модернізації вищої школи низки країн світу, переважно тих, досвід яких може стати в нагоді в пострадянських країнах. Наприклад, чергову спробу модернізації переживає британська система вищої освіти [137]. Однак акцент зазвичай

робиться на загальних проблемах модернізації освітньої системи, яка відповідає ідеї функціонування єдиного європейського освітнього простору [40]. При цьому не припиняються нарікання на модель управління вищою школою: «Економічний спад, що з'їдає бюджети університетів по обидва боки Атлантики, вочевидь не сприяє тим, хто сподівається позбавити вищу освіту і науку від шкідливих управлінських систем» [137]. Найбільшої шкоди завдає комерціалізація вищої освіти і втрата університетами автономії (академічної, фінансової тощо). Наприклад, дослідники відзначають, що система державного контролю над вищою освітою в Британії «... поступово розширила сферу свого впливу з чисто фінансових питань на процес навчання та наукові дослідження і виростила нове покоління британських викладачів, які вже не знають, що було і по-іншому. З кінця 1980-х років і консервативні, і лейбористські уряди дбайливо вирощували цю систему, демонструючи одностайну позицію політичних партій: «щоб виправдати витрати на наукові дослідження в очах платників податків, науковий світ у своїй діяльності повинен керуватися тими ж принципами, що і світ «діловий», тобто надавати якісний продукт (у цьому випадку «продукт» наукових пошуків), причому надавати його швидко, а також проводити такі дослідження, які принесуть користь і державному, і приватному секторам британської економіки та посилять позиції Британії на міжнародному ринку» [137].

Російський дослідник М. Горшков модернізаційні процеси намагається розглядати в їхній обумовленості локальними соціокультурними й управлінськими практиками [32], однак поза його увагою залишається модернізаційний потенціал вищої школи. Численні проблеми, які виникли в процесі проведення освітніх реформ, змушують звернути увагу на соціокультурну специфіку окремих конкретних освітніх систем, на те, якою мірою ця специфіка визначає модернізаційний потенціал вищої школи окремих країн. Крім того, бракує теоретико-методологічних розробок вимірювання модернізаційного потенціалу вищої школи з урахуванням соціокультурної специфіки України. Це

особливо важливо в умовах загострення проблеми конкурентоспроможності національних систем вищої освіти і збереження їхньої культурної ідентичності.

Перш ніж окреслити специфіку модернізаційного потенціалу вищої школи, уточнимо такі термін і поняття, як «модернізація», «модернізація вищої освіти», які мають неоднозначні трактування. Зокрема, В. Федотова закликає до змістовного переосмислення терміну «модернізація», без чого стає проблематичним вибір моделі модернізації на тлі зіткнення концепцій «наздоганяльної» модернізації (вестернізації), і множинної модернізації, що базується на локальній самотності. Як вихід пропонується обговорення суспільних перспектив на контекстуальній основі, тобто на виявленні зв'язку когнітивних соціальних технологій із внутрішніми інноваційними цілями, що задаються культурною специфікою суспільства, із загальним спрямуванням розвитку світових цивілізаційних змін [107]. О. Гофман, аналізуючи співвідношення термінів «суспільство» і «культура», дійшов такого висновку: історія соціологічної думки свідчить про поступове витіснення, захоплення, заміщення першого терміну другим. Це особливо чітко окреслюється на фоні трьох «поворотів», що відбулися в соціології XIX–XX ст.: 1) до «суспільства» («соціального»); 2) до «суспільства-культури» («соціокультурного»); 3) до «культури» («культурного») [33, с. 128–136].

Під модернізацією вищої освіти ми розуміємо «цілеспрямовану радикальну трансформацію системи вищої освіти, яка охоплює як мікрорівень, змінюючи цінності й орієнтації людей у сфері освіти, так і інституційну основу вищої освіти» [116, с. 7]. Невипадково модернізація нині стала частиною міждержавної конкуренції: «країни намагаються обігнати одна одну і досягти високого рівня за світовими мірками. Разом з тим модернізація зачіпає і життя окремих людей, ставлення до неї характеризує їхній особистий вибір; якщо хтось не приймає її, то рівень його життя відставатиме від тих, хто бере участь у модернізації» [72, с. 55].

Модернізаційний потенціал вищої школи нарощує сама ідея нового образу університету, яка втілюється в різних сучасних його моделях, які є рухомими.

Вчені та практики визнають, що світ університету більше не обмежується класичною його версією, а найпоширеніші моделі – це моделі «підприємницького університету», «корпоративного університету», «відкритого університету», «дослідницького університету» [88].

У сучасних соціологічних інтерпретаціях (П. Штомпка, Р. Робертсон, У. Бек, В. Цапф, А. Турен, С. Хантінгтон та ін.) модернізація постає як історично обмежений процес, який звільнився від ідей еволюціонізму і теорії розвитку, «однолінійності», від вузького потрактування терміну «прогрес» тощо. Сьогодні модернізація вже не наполягає ані на якійсь єдиній, кінцевій меті, ані на незворотному характері історичних змін – йдеться про досить варіативну легітимацію інститутів і цінностей сучасності. Також, якщо на початковому етапі становлення теорій модернізації домінувало уявлення про вторинність соціокультурних факторів у загальній системі факторів, відповідальних за соціально-економічний розвиток та зміни, то з другої половини ХХ ст. акцент у теоріях модернізації значно зсунувся в бік значущості саме соціокультурних факторів, які розглядаються або як домінуючі, або рівнозначні з економічними і політичними (Р. Інглхарт, Ф. Фукуяма та ін.) [14, 88, 93, 112, 144, 145].

Необхідною основою для розробки адекватної стратегії модернізації вищої школи в кожній країні є аналіз специфіки, спрямованості, глибини і масштабів процесів, що відбуваються в освіті та в пов'язаних з нею сферах, як на глобальному, так і на локальному (національному) рівнях. При цьому, виходячи із вищезазначеного, осмислення відповідних процесів і вироблення відповідних стратегічних рішень є неможливими без урахування соціальних і культурних контекстів сучасної вищої освіти.

Дійсно, зміни, які відбуваються сьогодні у вищій школі, починають визначатися розумінням цього явища як феномену соціокультурного за своєю природою. На думку експертного співтовариства, при модернізації сучасної освіти, включаючи й освіту вищу, все більш виразно зростає необхідність звернення саме до такої парадигми, тобто переходу від організаційно-економічної

моделі модернізації, що вичерпала себе, до її соціокультурної моделі (маючи на увазі при цьому, що перша (організаційно-економічна або технократична) парадигма модернізації убачає в системі освіти насамперед сферу послуг, а друга (соціокультурна) ставиться до освіти як до соціального інституту, який, з одного боку, існує поряд з іншими соціальними інститутами, а з іншого, – є таким, що випереджає, прогнозує розвиток всього суспільства [4].

Для отримання емпіричних даних щодо проблематики модернізації системи вищої освіти та ролі комерціалізації у ній, за участю автора, кафедрою прикладної соціології та соціальних комунікацій соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна було здійснено всеукраїнське соціологічне дослідження «Експертна оцінка модернізації вищої освіти України». Дослідження проведено у 2014 році методом стандартизованого експертного опитування (листопад–грудень 2014 р., $n = 599$).

З метою виділення базових орієнтацій викладачів вітчизняних вищих навчальних закладів у їхній оцінці результатів модернізаційних процесів у вищій школі України було проведено експлураторний факторний аналіз. Факторний аналіз було проведено методом головних компонент, використано метод обертання Varimax. Величина коефіцієнту Кайзера–Мейєра–Олкіна ($KMO = 0,728$) і тест Бартлетта (0,000) показали придатність даних для факторного аналізу. У результаті було отримано чотирьохфакторну модель, сумарна дисперсія якої дорівнює 53,267 %, а найбільше навантаження має фактор новацій у навчальному процесі. Детальні результати факторної матриці представлено у таблиці 3.1.

Проаналізувавши наведені дані, можна виділити чотири основні фактори, на які звертають свою увагу експерти при оцінці змін у процесі модернізації української вищої школи:

- фактор новацій у навчальному процесі;
- фактор організації контролю знань студентів;
- фактор організації навчального процесу;

- фактор комерціалізації вищої освіти.

Таблиця 3.1

**Матриця факторних навантажень ставлення експертів до модернізації
вищої школи України**

Зміни у системі вищої школи	Фактори			
	1	2	3	4
Розвиток ринку освітніх послуг, поява приватних ВНЗ	0,059	0,087	0,053	0,792
Розширення сфери платної освіти, комерціалізація освітніх послуг у державних ВНЗ	0,039	0,044	0,088	0,774
Зарахування у ВНЗ на підставі ЗНО	-0,118	0,124	0,742	0,057
Перехід до двохрівневої освіти: бакалавр – магістр	0,200	0,229	0,622	0,103
Створення можливостей для академічної мобільності студентів (навчання в інших ВНЗ)	0,547	-0,110	0,473	0,133
Створення можливостей для академічної мобільності викладачів	0,646	-0,185	0,446	0,005
Введення кредитно-модульної організації навчального процесу	0,147	0,704	0,283	-0,156
Введення бально-рейтингової системи оцінки знань студентів	0,066	0,716	0,364	-0,123
Збільшення чисельності письмових робіт, письмові заліки та іспити	-0,008	0,583	0,038	0,111
Збільшення часу на самостійну роботу студентів та скорочення аудиторних занять	0,283	0,410	0,065	0,210
Формалізація контролю за діяльністю викладачів, збільшення чисельності документів, що фіксують їхню діяльність	-0,114	0,609	-0,264	0,218
Запровадження дистанційних форм навчання	0,501	0,348	0,000	0,181
Залучення практиків до навчального процесу	0,759	0,041	-0,081	-0,039
Новації в організації та проведенні наукової діяльності ВНЗ	0,699	0,115	0,031	0,016

Найбільш затребуваним є *фактор новацій у навчальному процесі*: він пояснює 22,061 % дисперсії і складається з показників, що представлені на рис. 3.1.

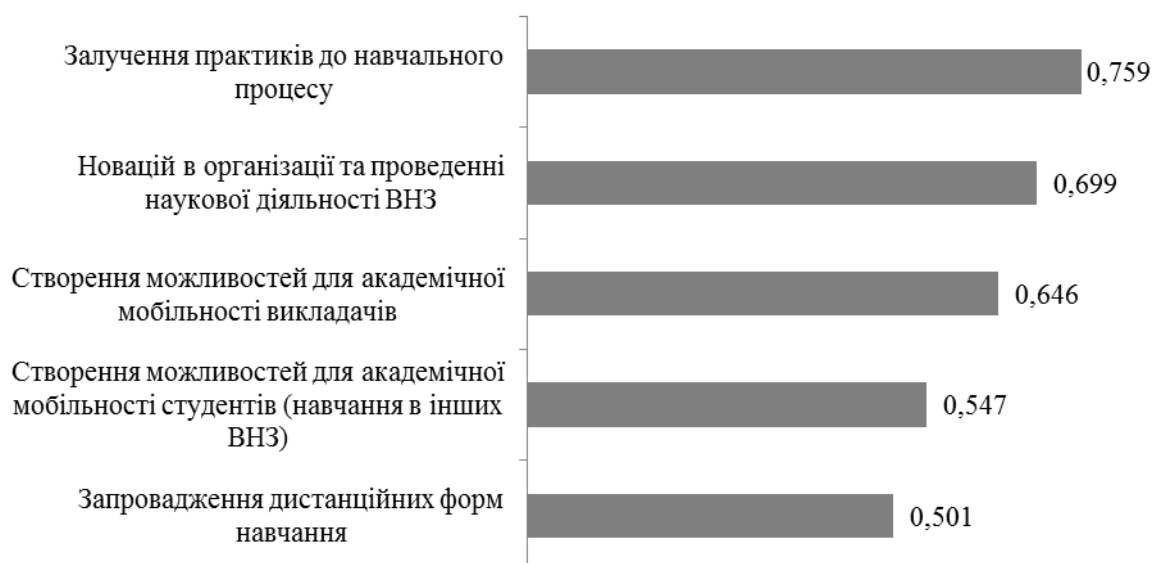

Рис. 3.1. Показники, що складають фактор «новації у навчальному процесі»

Другим за важливістю фактором виступає *фактор організації контролю знань студентів*: він пояснює 13,265 % дисперсії та проявляється у показниках, що представлені на рис. 3.2.

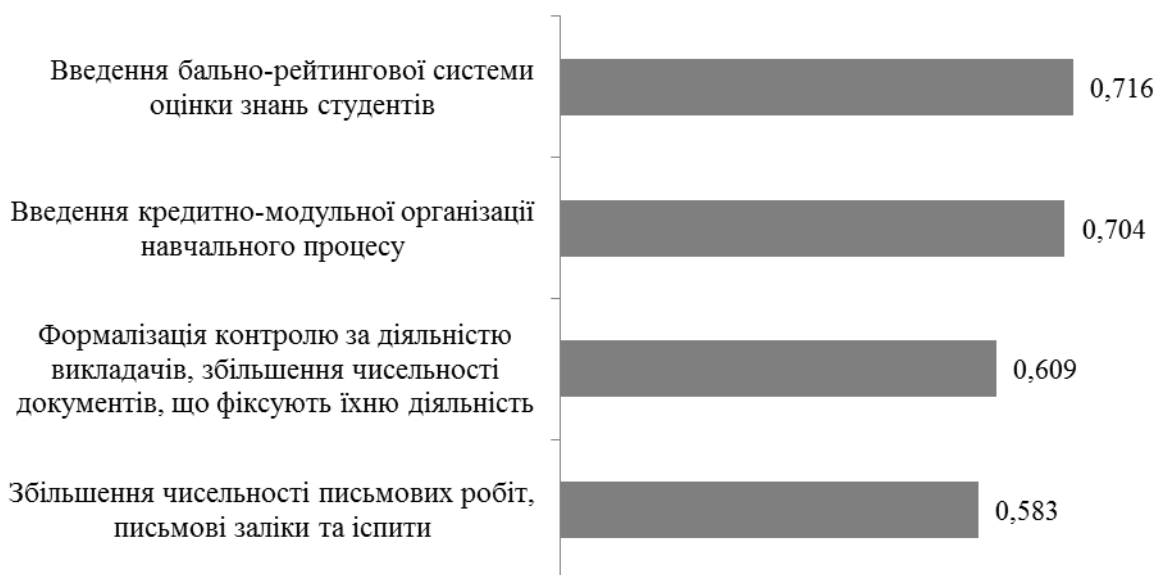

Рис. 3.2. Показники, що складають фактор «організація контролю знань студентів»

Третім є *фактор організації навчального процесу*: він пояснює 9,635 % дисперсії та показників, представлених на рис. 3.3.

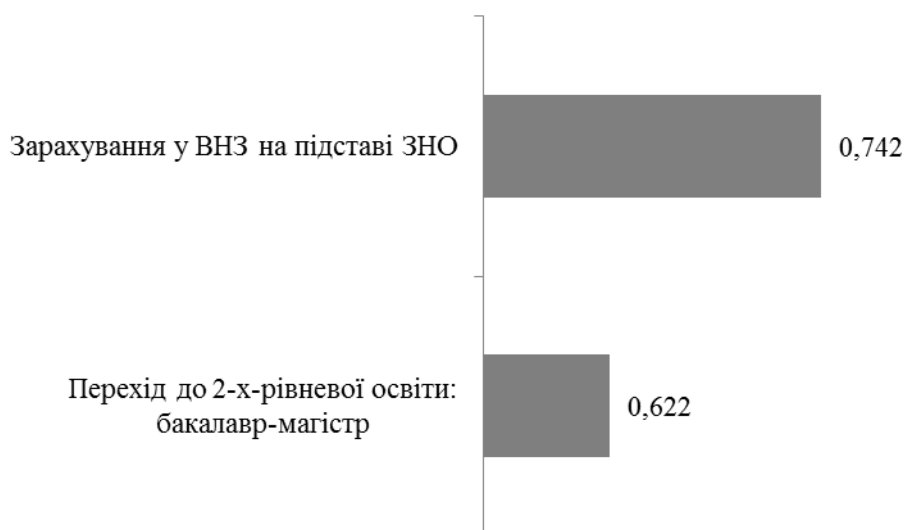

Рис. 3.3. Показники, що складають фактор «організація навчального процесу»

Четвертим і найменш затребуваним серед виділених факторів виступає *фактор комерціалізації вищої освіти*: він пояснює 8,305 % дисперсії та проявляється у складових, що зображені на рисунку 3.4.

Рис. 3.4. Показники, що складають фактор «комерціалізація вищої освіти»

Отже, на основі отриманої первинної емпіричної інформації було встановлено, що фактор комерціалізації вищої освіти та навчального процесу є важливим, хоч і не головним серед інших факторів, за якими експерти оцінюють процес модернізації вищої освіти. Це свідчить про розуміння зростання значущості процесу комерціалізації вищої освіти, а також зацікавленість викладачів у новітніх трендах цієї сфери.

Загалом важливим є виділення групи суб'єктів розвитку комерціалізації. Їхнє відсоткове співвідношення представлено у таблиці 3.2. Майже кожен п'ятий з опитаних експертів виявився прихильником подальшого розвитку комерціалізаційних процесів у вищих навчальних закладах, що створює умови для подальшого розвитку комерціалізаційних практик в українській системі вищої освіти.

Таблиця 3.2

Розподіл наукових ступенів групи суб'єктів розвитку комерціалізації, у %

№ з/п	Група суб'єктів комерціалізації	Відсоток групи
1.	Прихильники розвитку	22
2.	Нейтральна група	27
3.	Противники розвитку	51

Враховуючи важливість розуміння соціального портрету групи суб'єктів комерціалізації вищої освіти, було здійснено кореляційний аналіз заради виділення такої групи серед опитаних експертів. Було удосконалено уявлення про суб'єктів розвитку комерціалізації вищої освіти серед викладачів вищих навчальних закладів України, їхню орієнтовну кількість, соціальний портрет, професійну орієнтацію. Майже кожен п'ятий викладач (22 %) відзначає важливість розвитку комерціалізації вищої освіти в Україні. 68 % з них – представниці жіночої статі, дві третини знаходиться у віці приблизно до 44-х років, з науково-педагогічним стажем близько 10 років. Більшість суб'єктів розвитку комерціалізації у системі вищої освіти є представниками гуманітарного

профілю (64 %). Розподіл наукових ступенів цієї групи представлено у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Розподіл наукових ступенів групи суб'єктів розвитку комерціалізації, у %

№ з/п	Науковий ступінь	Відсоток групи
1.	Доктор наук	17 %
2.	Кандидат наук	60 %
3.	Не мають наукового ступеня взагалі	23 %

Зазначена група суб'єктів розвитку комерціалізації покладає значні надії на ефективне створення та функціонування ендавмент-фондів в українських вищих навчальних закладах, на фоні песимістичної оцінки іншими експертами перспектив таких фондів сталого розвитку.

Інституційна підтримка цієї суб'єктної групи зумовить створення сприятливих умов для широкої соціальної підтримки та формування відповідної соціальної бази для впровадження сталих практик комерціалізації в систему вищої освіти України.

Питання комерціалізації вищої школи, залучення додаткових інвестицій у цю сферу для її подальшої модернізації є дуже актуальним у сучасних українських реаліях, що і підтверджується оцінками експертів. Саме проблему з фінансуванням вищих навчальних закладів 54 % експертів (див. рис. 3.5) відзначили як головну потенційну перепону на шляху модернізації вищої школи в Україні. Саме для вирішення проблеми з фінансуванням вищої школи та здійснення відповідних реформ і потрібен усталений та внормований процес її комерціалізації. Також важливим матеріальним фактором потенційного зриву процесу модернізації системи вищої в Україні, на думку експертів, виступає слабкість матеріально-технічної бази вітчизняних вищих навчальних закладів. Таку позицію висловили 45 % експертів. Це питання можна вирішити через залучення додаткових коштів у систему вищої освіти через деякі прояви процесу

комерціалізації (гранти, наукові дослідження тощо). Однак цей процес найчастіше має негативне сприйняття в академічному середовищі, що може стати значною перешкодою на шляху його імплементації. Тому дослідження розуміння та ставлення до цього важливого процесу і було одним із завдань проведеного дисертаційного дослідження.

Рис. 3.5. Чинники, що, на думку експертів, заважають модернізації вищої освіти в Україні, у % ($n=599$)

Також є певні значущі розбіжності в оцінці потенційних завад модернізації вищої школи України серед експертів держаних та приватних ВНЗ. Зокрема, проблему у слабкій матеріально-технічній базі вбачають 47 % експертів державних університетів; лише 39 % експертів приватних ВНЗ висловили таку думку (див рис. 3.6).

Це може бути пов'язано з тим, що більшість приватних ВНЗ з'явилися нещодавно, за часи незалежності України – і їхня матеріально-технічна база ще не встигла застаріти.

Але така ситуація свідчить також про серйозну необхідність оновлення технічних складових освітнього та наукового процесів у державних

університетах, оскільки їхня застарілість не дає змогу покращувати якість освітнього процесу, конкурувати на глобальному ринку освітніх послуг з більш технічно розвинутими університетами, оскільки відбувається звуження кола потенційних наукових досліджень, зменшуються потенційні комунікаційні та грантові можливості з іноземними партнерами.

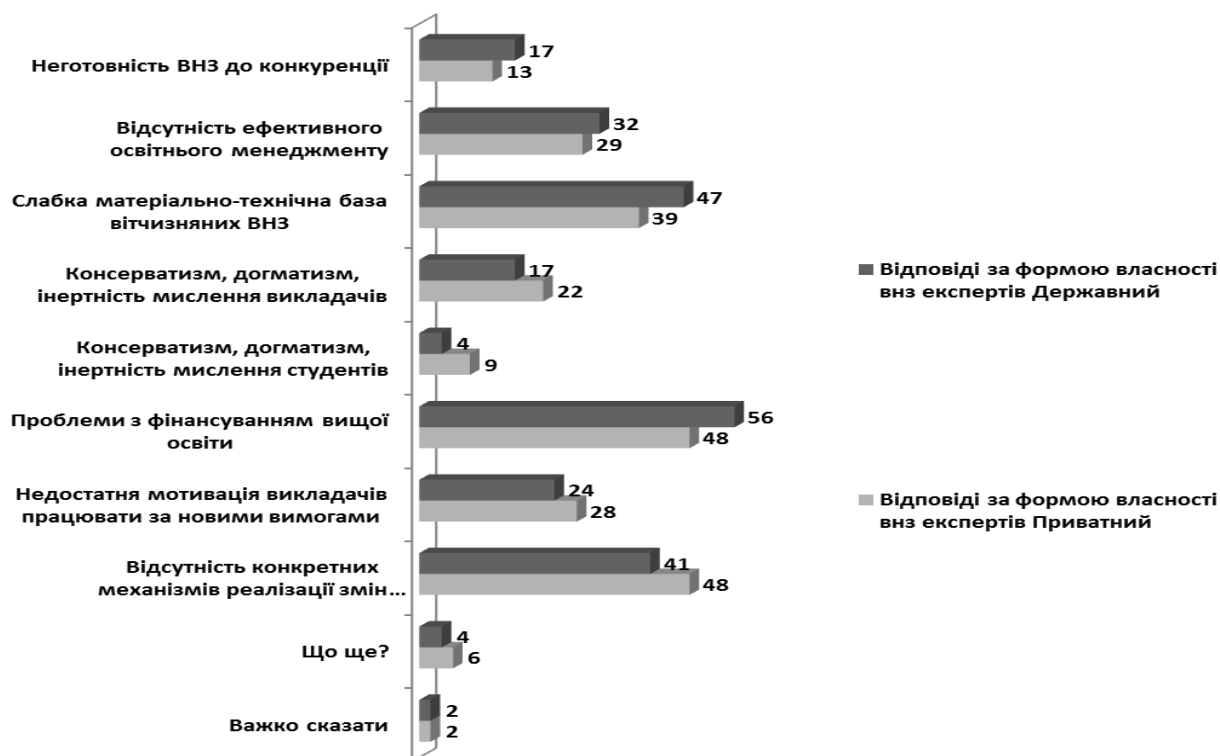

Рис. 3.6. Чинники, що, на думку експертів, заважають модернізації вищої освіти в Україні, в залежності від форми власності ВНЗ, де працюють експерти, у % ($n=599$)

Саме експерти з державних ВНЗ (56 %) ставлять у пріоритет проблеми з фінансуванням вищої освіти – проти 48 % експертів з приватних ВНЗ. Приватні університети були засновані за умов конкуренції один з одним та державними університетами, тому мають певний досвід залучення коштів та диверсифікації джерел власного фінансування, а державні вищі навчальні заклади дуже часто не готові до такого розвитку подій.

Водночас, семивідсоткова різниця у судженнях експертів (41 % серед експертів державних ВНЗ проти 48 % приватних) щодо проблеми відсутності конкретних механізмів реалізації змін (модернізації) вищої освіти в Україні свідчить про затребуваність встановлення конкретних та сталих програм розвитку системи вищої освіти, в першу чергу – у середовищі приватних університетів.

Думки експертів щодо розвитку ринку освітніх послуг та появи приватних ВНЗ розділилися – з невеликою перевагою у бік позитивних змін (див. рис. 3.7). Кумулятивно, 43 % експертів у цілому позитивно оцінюють такі зміни, тоді як 32 % ставляться в цілому негативно до такого явища, і ще чверть опитаних не змогла визначитися зі своїм ставленням до такого явища.

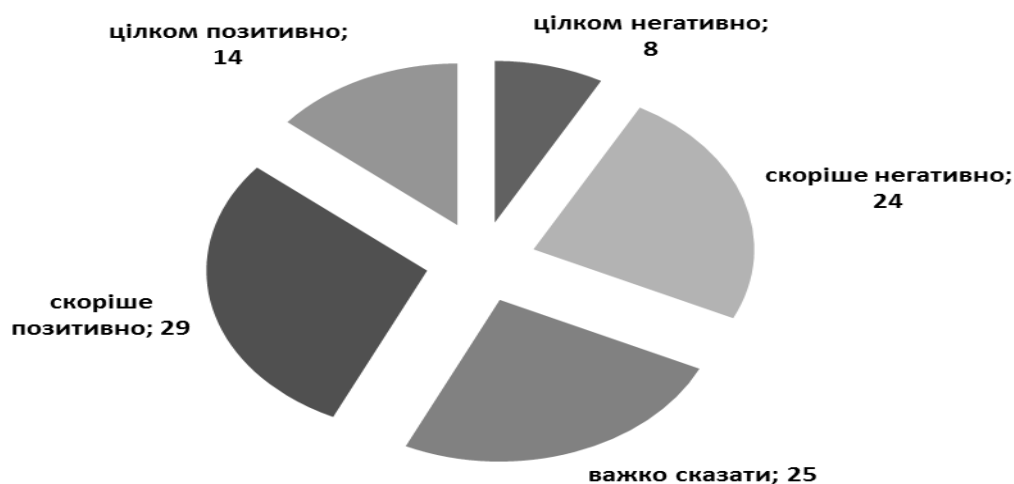

Рис. 3.7. Ставлення експертів до розвитку ринку освітніх послуг та появи приватних ВНЗ, у % (n=599)

Однак, беручи до уваги розріз дисциплінарного профілю експертів (див. рис. 3.8), можна зазначити, що представники технічних спеціальностей більш негативно оцінюють розвиток ринку освітніх послуг. 43 % експертів, які викладають технічні спеціальності, ставляться до такого явища негативно, що більше, ніж загалом, та більше, ніж у 29 % гуманітаріїв. Такі розбіжності пов'язані скоріш за все з тяжінням студентів (особливо студентів-контрактників) до гуманітарних дисциплін, а отже – і більшим фінансуванням саме цих напрямів освіти, відповідним скороченням фінансування технічних спеціальностей.

Подібне негативне ставлення виникає через згадки про «золотий вік» фінансування технічних дисциплін у Радянському Союзі, а також пояснюється появою значної кількості нових, популярних в абітурієнтів гуманітарних дисциплін та їхнім бурхливим розвитком.

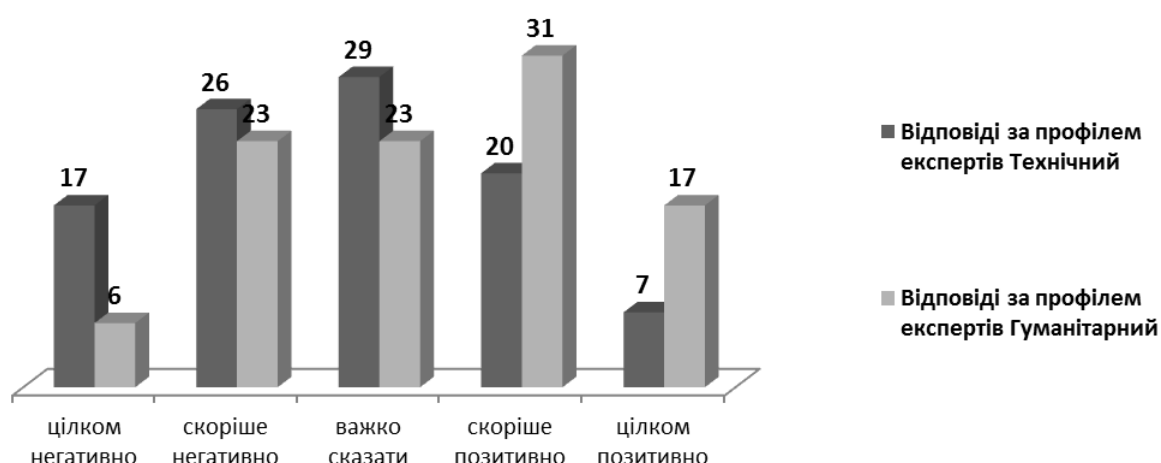

Рис. 3.8. Ставлення експертів до розвитку ринку освітніх послуг та появи приватних ВНЗ, у залежності від профілю викладання експертів, у % ($n=599$)

Думки експертів щодо розширення сфери платної освіти, комерціалізації освітніх послуг у державних ВНЗ розділилися майже порівну (див. рис. 3.9). Кумулятивно, 38 % опитаних експертів у цілому негативно ставляться до таких змін, тоді як інші 37 % сприймають такі зміни позитивно. І знову рівно чверть експертів не змогли чітко визначитися зі своїм ставленням до такого явища. Особливих статистично значущих розбіжностей за різними критеріями виявлено не було. Це свідчить про гомогенне, стає та здебільшого негативне сприйняття процесу комерціалізації вищої освіти академічним середовищем. Безумовно, відбиток на такому розподілі думок експертів залишило і сприйняття тих негативних процесів, що відбувалися загалом в економіці країни упродовж останніх 23 років, які також зачепили сферу вищої освіти, створивши негативну і суперечливу репутацію такому складному процесу, як комерціалізація вищої освіти, а також ринковим відносинам взагалі.

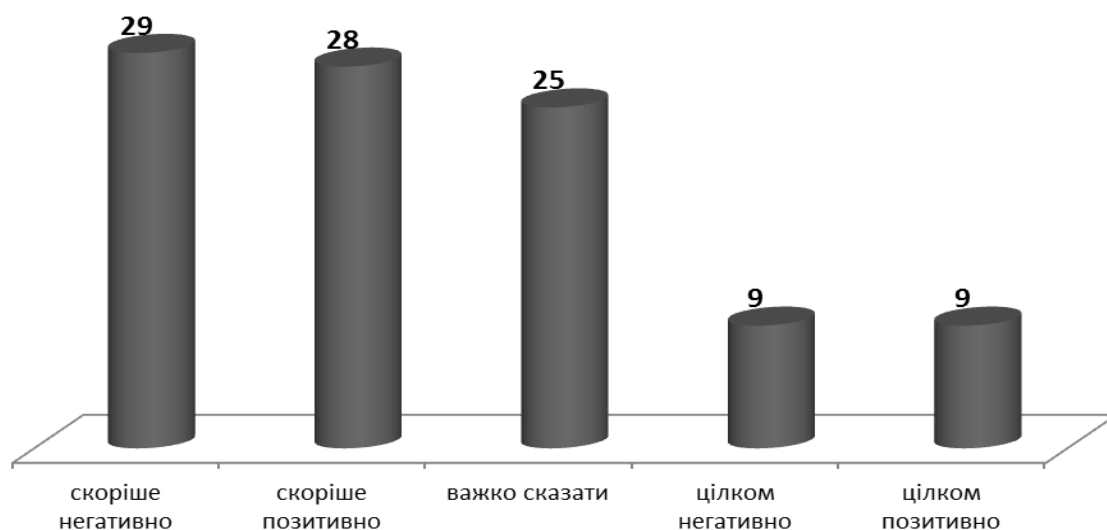

Рис. 3.9. Ставлення експертів до розширення сфери платної освіти, комерціалізації освітніх послуг у державних ВНЗ, у % ($n=599$)

Більшість експертів вбачає основним проявом комерціалізації вищої освіти появу та розвиток контрактної форми навчання (див. рис. 3.10). Зокрема, 49 % експертів зазначають, що це проявляється у збільшенні кількості вітчизняних студентів-контрактників, 35 % – у зростанні кількості іноземних студентів-контрактників, а 39 % говорять про підвищення вартості контрактного навчання як прояву комерціалізації вищої освіти. Наступною групою факторів виступають фінансові прояви комерціалізації. 44 % вважають, що таким проявом є зменшення державного фінансування вищої освіти, а 33 % говорять про введення плати за додаткові послуги. Такий негативний, хоч і не завжди очевидний прояв комерціалізації вищої освіти, як зменшення цінності знань, збільшення цінності диплома, зазначили 31 % експертів.

Те, що перші два місця посідають безпосередньо матеріальні прояви комерціалізації, також заслуговує окремої уваги. Це свідчить про недостатній рівень обізнаності академічної спільноти із впливом процесу комерціалізації на сутність вищої освіти, певну однобокість таких висновків, оскільки відсоток позитивних проявів, які спостерігаються, дуже низький. Саме таке, певним чином

негативне сприйняття проявів процесу комерціалізації може призвести до уповільнення модернізації вищої школи та стати бар'єром на шляху розвитку української вищої освіти.

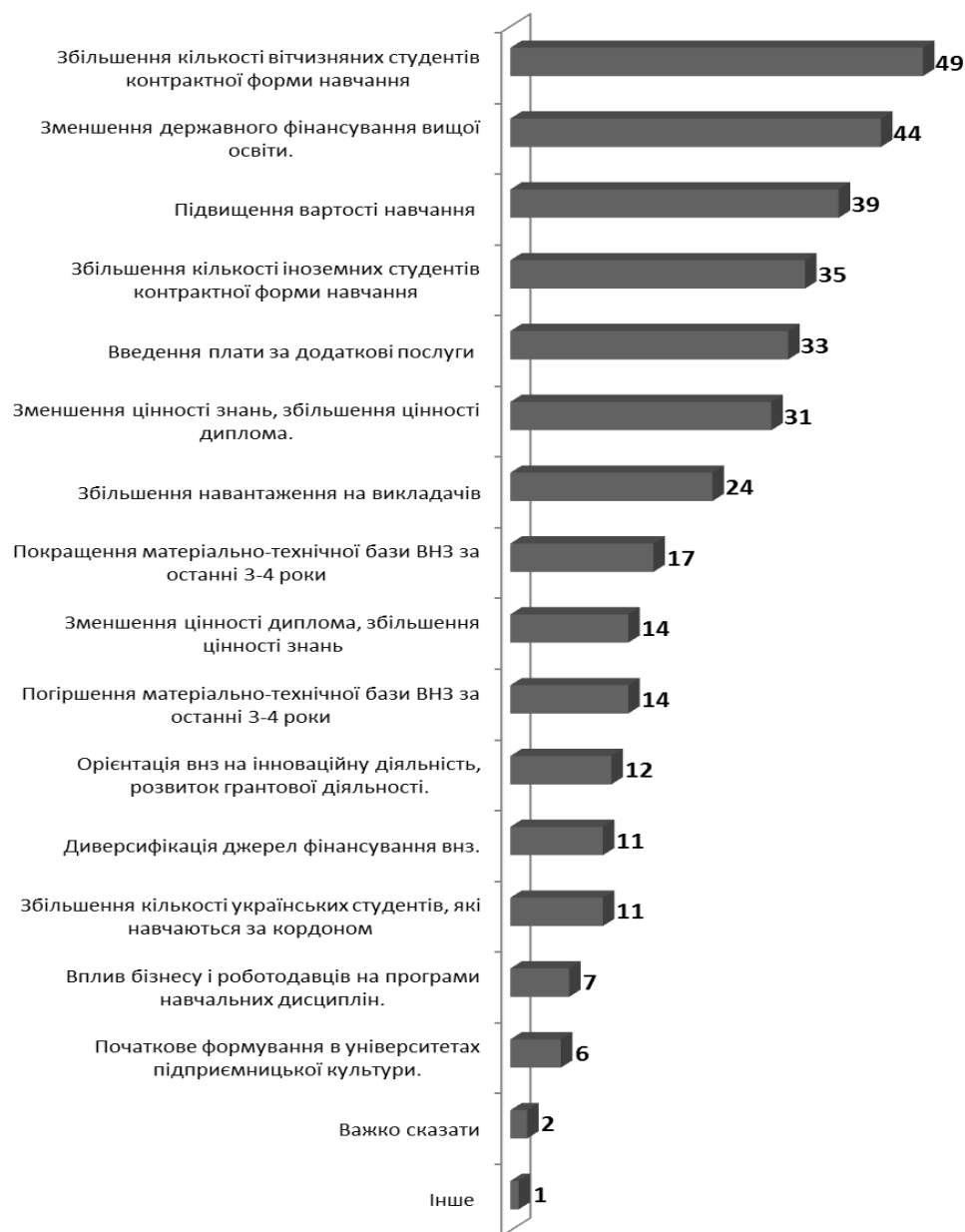

Рис. 3.10. Оцінка експертами проявів комерціалізації в системі вищої освіти, у % (n=599)

Як видно з розподілів, наведених у таблиці 3.4, між «гуманітаріями» та «технарями» (представниками, відповідно, гуманітарних та технічних спеціальностей) є певні розбіжності у сприйнятті проявів комерціалізації вищої освіти в українських реаліях. Зокрема, введення плати за додаткові послуги як прояв комерціалізації вбачають 35 % гуманітаріїв та лише 25 % представників технічних дисциплін, а погіршення матеріально-технічної бази ВНЗ за останні 3-4 роки пояснюють саме таким процесом 21 % «технарів» та лише 11 % «гуманітаріїв». В обох випадках різниця складає значущі 10 %, що може свідчити про певні відмінності у проходженні процесу комерціалізації вищої освіти у двох профілях наукових дисциплін. Представники технічних спеціальностей опинилися в програшному становищі, оскільки їм вдається залучати значно менше коштів, і це створює та актуалізує для них особливі проблеми, відмінні від тих, які є у гуманітаріїв (зокрема, погіршення матеріально-технічної бази).

Також цікавою розбіжністю є різниця у поглядах на введення плати за додаткові послуги (перескладання, відпрацювання пропущених занять тощо). Лише 28 % респондентів з державних ВНЗ вважають це проявом комерціалізації, а серед експертів з приватних ВНЗ таких 53 %. Це свідчить про невеликий рівень використання такого додаткового джерела доходів державними вищими навчальними закладами, до того ж, тут на заваді можуть існувати певні нормативні обмеження. В інших випадках зафіксована різниця не є значущою. Така незначна різниця може мати пояснення у схожих принципах роботи між державними та приватними університетами, спричинятися однаковими викликами, які стоять перед вищими навчальними закладами незалежно від форми власності.

Водночас, проекцію новітньої світової практики з розвитку підприємницької культури в університетах [59] в українські реалії відзначили лише 6 % експертів. Це надзвичайно низький показник, оскільки він майже унеможливорює появу в Україні нового типу вищих навчальних закладів –

підприємницьких університетів, про що детально йшлося у другому розділі дисертаційного дослідження.

Таблиця 3.4

**Оцінка експертами проявів комерціалізації в системі вищої освіти,
в залежності від профілю їхнього викладання, у % (n=599)**

№ з/п	Прояви	Відповіді за профілем експертів	
		<i>Технічний</i>	<i>Гуманітарний</i>
1.	Збільшення кількості іноземних студентів контрактної форми навчання	46	32
2.	Збільшення кількості вітчизняних студентів контрактної форми навчання	45	51
3.	Зростання вартості навчання	40	39
4.	Введення плати за додаткові послуги (перескладання, відпрацювання пропущених занять тощо)	27	35
5.	Зменшення державного фінансування вищої освіти	43	44
6.	Орієнтація ВНЗ на інноваційну діяльність, розвиток грантової діяльності	8	13
7.	Початкове формування в університетах підприємницької культури	2	8
8.	Вплив бізнесу і роботодавців на програми навчальних дисциплін	9	7
9.	Збільшення навантаження на викладачів	23	24
10.	Зменшення цінності диплома, збільшення цінності знань	16	13
11.	Зменшення цінності знань, збільшення цінності диплома	33	31
12.	Покращення матеріально-технічної бази ВНЗ за останні 3-4 роки	15	17
13.	Погіршення матеріально-технічної бази ВНЗ за останні 3-4 роки	23	11
14.	Диверсифікація джерел фінансування ВНЗ	5	13
15.	Збільшення кількості українських студентів, які навчаються за кордоном	12	11

Аналізуючи дані розподілу відповідей експертів щодо основних проявів процесу комерціалізації в українській системі вищої освіти з огляду на стаж роботи експертів (див. табл. 3.5), можна помітити доволі цікаві тренди. Зокрема, працівники зі стажем роботи менше трьох років значно оптимістичніші та ліберальніші, ніж їхні більш досвідчені колеги. Водночас, за багатьма позиціями до них наближені працівники зі стажем роботи більше 20 років. Найконсервативнішими і більш песимістичними є викладачі зі стажем роботи від п'яти до двадцяти років. Якщо не брати до уваги ключові і найбільш дискусійні питання, то саме наймолодші та найдосвідченіші представники академічної спільноти схожі за своїми поглядами й оцінками.

Таблиця 3.5

**Оцінка експертами проявів комерціалізації в системі вищої освіти,
в залежності від стажу їхньої роботи, у % (n=599)**

№ з/п	Прояви	Розподіл відповідей за стажем		
		До 5-ти років	Від 5 до 20 років	Більше 20-ти років
1	2	3	4	5
1.	Збільшення кількості іноземних студентів контрактної форми навчання	31	31	47
2.	Збільшення кількості вітчизняних студентів контрактної форми навчання	38	50	54
3.	Зростання вартості навчання	32	40	40
4.	Введення плати за додаткові послуги (перескладання, відпрацювання пропущених занять тощо)	33	34	31
5.	Зменшення державного фінансування вищої освіти	41	46	40
6.	Орієнтація ВНЗ на інноваційну діяльність, розвиток грантової діяльності	21	9	12
7.	Початкове формування в університетах підприємницької культури	7	7	3
8.	Вплив бізнесу і роботодавців на програми навчальних дисциплін	5	8	8
9.	Збільшення навантаження на викладачів	14	28	20
10.	Зменшення цінності диплома, збільшення цінності знань	12	13	16

Продовження табл. 3.5

1	2	3	4	5
11.	Зменшення цінності знань, збільшення цінності диплома	28	30	37
12.	Покращення матеріально-технічної бази ВНЗ за останні 3-4 роки	18	11	27
13.	Погіршення матеріально-технічної бази ВНЗ за останні 3-4 роки	16	13	16
14.	Диверсифікація джерел фінансування ВНЗ	11	11	12
15.	Збільшення кількості українських студентів, які навчаються за кордоном	7	13	10

Експерти з державних та приватних вищих навчальних закладів очікувано мають різницю у поглядах на прояви комерціалізації у вищих навчальних закладах України (див. табл. 3.6). Найбільші розбіжності в оцінці збільшення кількості іноземних студентів контрактної форми навчання: 39 % експертів державних ВНЗ зазначають цей фактор, і лише 24 % експертів – з приватних ВНЗ. Це можна пояснити непоінформованістю міжнародної спільноти про приватні ВНЗ України, а також невеликим часом їхнього існування, що не дає змоги розвинути бренд такого університету як міжнародний. До того ж, державні ВНЗ існували давно і мають відому репутацію, особливо серед країн колишнього СРСР та країн Центральної Азії.

Водночас, дуже важливим показником є намагання операціоналізувати і виявити експертне сприйняття такого суперечливого поняття, як «комерціалізація вищої освіти». Отримані результати свідчать про здебільшого низьку зацікавленість викладачів вітчизняних ВНЗ у намаганні всебічно зрозуміти процеси, що відбуваються з вищою школою України. Лише 44 % експертів надали свою відповідь на таке запитання, давши власне визначення цього процесу.

Це свідчить, що ідея «університету зі слонової кісти» і патерналістська ментальність є актуальними у викладацькому середовищі, а з ними – і відсутність ґрунтовних передумов для формування підприємницької культури в університетах. Із цього випливає високий ризик для спроби масового

застосування концепції підприємницького університету в системі вищої освіти України, а також неготовність викладачів до ризику та конкуренції.

Таблиця 3.6

**Оцінка експертами проявів комерціалізації в системі вищої освіти,
в залежності від форми власності ВНЗ, у яких працюють експерти, у %
(n=599)**

№ з/п	Прояви	Відповіді за формою власності ВНЗ експертів	
		Державний	Приватний
1.	Збільшення кількості іноземних студентів контрактної форми навчання	39	24
2.	Збільшення кількості вітчизняних студентів контрактної форми навчання	49	50
3.	Зростання вартості навчання	41	33
4.	Введення плати за додаткові послуги (перескладання, відпрацювання пропущених занять тощо)	28	53
5.	Зменшення державного фінансування вищої освіти	44	42
6.	Орієнтація ВНЗ на інноваційну діяльність, розвиток грантової діяльності	14	6
7.	Початкове формування в університетах підприємницької культури	6	8
8.	Вплив бізнесу і роботодавців на програми навчальних дисциплін	9	3
9.	Збільшення навантаження на викладачів	23	28
10.	Зменшення цінності диплома, збільшення цінності знань	13	19
11.	Зменшення цінності знань, збільшення цінності диплома	33	28
12.	Покращення матеріально-технічної бази ВНЗ за останні 3-4 роки	17	15
13.	Погіршення матеріально-технічної бази ВНЗ за останні 3-4 роки	16	8
14.	Диверсифікація джерел фінансування ВНЗ	13	7
15.	Збільшення кількості українських студентів, які навчаються за кордоном	12	10

Водночас, більшість експертів (див. табл. 3.7), які відповіли на питання щодо розуміння комерціалізації вищої освіти, визначили її як характеристику, пов'язану з введенням плати за навчання, появою платної освіти і збільшенням кількості студентів-контрактників, а також введенням плати за додаткові послуги – 32 %.

Таблиця 3.7

Оцінка експертами характеристик комерціалізації вищої освіти, у % (n=263)

№ з/п	Характеристика ставлення	%
1.	Поява і збільшення кількості платної, контрактної освіти, плати за навчання	32
2.	Прихід ринкових відносин у систему вищої освіти	28
3.	Зменшення державного фінансування та пошук власних джерел фінансування ВНЗ	13
4.	Комерціалізація наукових розробок	10
5.	Інше	17

Наступну групу визначень можна об'єднати із загальною характеристикою приходу ринкових відносин до вищої освіти – 28 %; зменшення державного фінансування та пошук власних джерел фінансування ВНЗ обрали 13 % експертів, що відповіли на питання, а комерціалізацію наукових розробок і поповнення бюджету ВНЗ за рахунок науково-дослідної роботи – 10 %. Такий розподіл думок експертів свідчить про доволі загальні уявлення щодо процесу комерціалізації вищої освіти, а також про накладання української специфіки, особливо це стосується платної освіти, на спроби визначити таку термінологію.

3.2 Соціокультурні проблеми комерціалізації вищої освіти України в експертних оцінках викладачів

Лідерами серед основних джерел фінансування вищих навчальних закладів в оцінках експертів (див. рис. 3.11) є доходи від навчання вітчизняних студентів

(68 %) за контрактом та фінансування з державного бюджету (68 %). Перше місце доходів від навчання студентів-контрактників пояснюється не тільки наявністю у вибірці експертів з приватних ВНЗ, де це найбільша стаття формування бюджету ВНЗ, а й широкою практикою контрактної форми навчання і в державних ВНЗ. Згідно з оцінками експертів, третину (33 %) від свого бюджету вищі навчальні заклади отримують від навчання іноземних студентів. Тобто така діяльність стає одним з основних джерел доходу вітчизняних університетів, що робить актуальним питання про цілеспрямоване формування бренду українських університетів на міжнародній арені, а також створення бренду вищої школи України взагалі, що є завданням центральних органів виконавчої влади. Успішне формування брендів вітчизняних університетів дозволить залучити більшу кількість іноземних студентів, а також розпочати переорієнтацію з освітніх ринків країн «третього світу» на більш розвинуті країни, що сприятиме покращенню репутації вітчизняних ВНЗ.

Рис. 3.11 Оцінка експертами основних джерел фінансування ВНЗ, у % (n=599)

У залежності від форми власності вищих навчальних закладів, у яких працюють опитані експерти, та їхніх оцінок основних джерел фінансування

бюджетів ВНЗ (табл. 3.8), можна визначити декілька важливих трендів. Окрім зрозумілих розбіжностей в оцінці впливу таких джерел фінансування, як кошти державного бюджету (85 % – з державних ВНЗ та 6 % – з приватних) та доходу від навчання вітчизняних студентів за контрактом (64 % та 83 %, відповідно), важливими джерелами доходу у державних вищих навчальних закладах, у порівнянні з приватними, є навчання іноземних студентів. 38 % експертів з державних університетів зазначили це, і лише 16 % – з числа приватних.

Таблиця 3.8

Оцінка експертами основних джерел фінансування ВНЗ, у залежності від форми власності ВНЗ, де працюють експерти у % (n=599)

№ з/п	Джерело	Відповіді за формою власності ВНЗ експертів	
		Державний	Приватний
1.	Державний бюджет	85	6
2.	Місцевий бюджет	5	5
3.	Благодійні внески від фізичних та юридичних осіб	8	13
4.	Дохід від навчання іноземних студентів	38	16
5.	Дохід від навчання вітчизняних студентів за контрактом	64	83
6.	Дохід від надання платних освітніх послуг (відпрацювання пропусків занять, консультації тощо)	6	35
7.	Дохід від співпраці з вітчизняними комерційними структурами (у т. ч. доходи від оренди тощо)	10	13
8.	Дохід від співпраці з міжнародними комерційними структурами	2	1
9.	Співпраця з вітчизняними грантовими установами та благодійними організаціями	10	9
10.	Співпраця з міжнародними грантовими установами та благодійними організаціями	17	14
11.	Інше	1	2
12.	Важко сказати	12	9

Водночас, важливим джерелом доходу приватних ВНЗ, майже не опрацьованим державними вищими навчальними закладами, є доходи від надання

платних освітніх послуг (відпрацювання пропусків занять, консультації тощо): лише 6 % експертів говорять про це як джерело доходу в державних ВНЗ, а у приватних таких 35 %. Це свідчить, що приватні ВНЗ використовують всі нагоди для поліпшення свого стану і розвитку, водночас, у державних вищих навчальних закладів ще є певний резерв потенційного доходу.

Аналізуючи запропоновані експертами джерела формування бюджетів вищих навчальних закладів в Україні, у порівнянні з оцінками існуючих (див. табл. 3.9), слід виділити декілька перспективних тенденцій. Зокрема, лише третина експертів (34 %) вважає, що ВНЗ повинні фінансуватися за рахунок вітчизняних студентів-контрактників, хоча 68 % ВНЗ вже отримують дохід від такої діяльності. Найбільшу перспективу зростання експерти вбачають у розвитку таких джерел фінансування: за рахунок доходів від співпраці з міжнародними комерційними структурами (різниця між існуючим і бажаним рівнями складає 10 %); за рахунок співпраці з міжнародними грантовими установами та благодійними організаціями (різниця – 10 %); через співпрацю з вітчизняними грантовими установами та благодійними організаціями (різниця в 10 %); за рахунок місцевих бюджетів (різниця – 9 %). Саме ці напрями розвитку та диверсифікації фінансування вищих навчальних закладів будуть, на думку експертів, найбільш ефективними.

Важливим також видається високий відсоток експертів, які не змогли дати чітку відповідь – і віднесені до категорії «складно відповісти» (12 % щодо існуючих джерел та 8 % щодо бажаних). Це показує низький рівень зацікавленості академічної спільноти не просто в активній діяльності щодо покращення фінансового становища власних ВНЗ, а й навіть освіченості щодо основних джерел фінансування вищого навчального закладу. Цей доволі високий рівень пасивності може стати перепорою на шляху активного реформування та диверсифікації джерел фінансування, оскільки свідчить про готовність викладачів брати на себе додаткові зобов'язання заради спільної мети – розвитку тих університетів, у яких вони працюють.

За профілями експертів статистично значущих розбіжностей не виявлено, що може свідчити про схожість проблем щодо розвитку фінансування вищих навчальних закладів як у представників технічних спеціальностей, так і серед експертів-гуманітаріїв, а також про можливе вичерпання ідей стосовно нових шляхів диверсифікації джерел доходу вищих навчальних закладів.

Таблиця 3.9

Оцінка експертами бажаних джерел фінансування ВНЗ, у % (n=599)

№ з/п	Джерело	Оцінка існуючих джерел, %	Оцінка бажаних джерел, %
1.	Державний бюджет	68	66
2.	Місцевий бюджет	5	14
3.	Благодійні внески від фізичних та юридичних осіб	9	9
4.	Дохід від навчання іноземних студентів	33	28
5.	Дохід від навчання вітчизняних студентів за контрактом	68	34
6.	Дохід від надання платних освітніх послуг (відпрацювання пропусків занять, консультації тощо)	12	11
7.	Дохід від співпраці з вітчизняними комерційними структурами (у т.ч. доходи від оренди тощо)	11	16
8.	Дохід від співпраці з міжнародними комерційними структурами	2	12
9.	Співпраця з вітчизняними грантовими установами та благодійними організаціями	10	20
10.	Співпраця з міжнародними грантовими установами та благодійними організаціями	16	26
11.	Інше	1	1
12.	Важко сказати	12	8

Аналізуючи розбіжності у судженнях експертів з погляду форми власності вищих навчальних закладів, у яких працюють експерти (див. табл. 3.10), слід відзначити такі особливості. Зрозумілою є різниця у поглядах представників державних та приватних ВНЗ на фінансування за рахунок державного бюджету

(73 % та 39 %, відповідно). Все ж таки ідея фінансування університетів за рахунок державного бюджету не полишає навіть викладачів приватних вищих навчальних закладів, хоча і не є найбільш актуальною для них. Дохід від навчання вітчизняних студентів за контрактом розглядають як основне джерело наповнення бюджету ВНЗ 46 % експертів з приватних ВНЗ та лише 31 % – з державних. Такий тренд свідчить про установку більшості академічної спільноти державних університетів саме на безкоштовність вищої освіти для студентів. Також розраховують на дохід від співпраці з вітчизняними комерційними структурами (у т. ч. доходи від оренди тощо) 25 % експертів з приватних ВНЗ та лише 14 % – з державних.

Таблиця 3.10

Оцінка експертами бажаних джерел фінансування ВНЗ, у залежності від форми власності ВНЗ, у яких працюють експерти, у % (n=541)

№ з/п	Джерело	<i>Державний ВНЗ</i>	<i>Приватний ВНЗ</i>
1.	Державний бюджет	73	39
2.	Місцевий бюджет	15	13
3.	Благодійні внески від фізичних та юридичних осіб	9	8
4.	Дохід від навчання іноземних студентів	29	25
5.	Дохід від навчання вітчизняних студентів за контрактом	31	46
6.	Дохід від надання платних освітніх послуг (відпрацювання пропусків занять, консультації тощо)	11	11
7.	Дохід від співпраці з вітчизняними комерційними структурами (у т. ч. доходи від оренди тощо)	14	25
8.	Дохід від співпраці з міжнародними комерційними структурами	12	13
9.	Співпраця з вітчизняними грантовими установами та благодійними організаціями	19	24
10.	Співпраця з міжнародними грантовими установами та благодійними організаціями	27	24

У цілому ж приватні ВНЗ орієнтовані на більшу диверсифікацію джерел наповнення бюджету власних ВНЗ, ніж державні, які покладаються в першу чергу на державний бюджет. Вони також у найближчій перспективі більшою мірою орієнтовані на співпрацю з вітчизняними бізнес-структурами, грантовими та комерційними організаціями, тоді як державні декларують більшу перспективність міжнародної співпраці.

Доходи від надання платних додаткових освітніх послуг не розглядаються представниками обох типів власності ВНЗ як одна з основних форм діяльності, а лише як допоміжна, тому серйозного розвитку у найближчому майбутньому такого вагомого у світовій практиці джерела доходу вищих навчальних закладів у процесі модернізації вищої освіти України очікувати не слід.

У питанні введення плати за додаткові освітні послуги більшість експертів (54 %) поставилася позитивно до введення оплати за такі послуги, як перескладання, відпрацювання за пропуски занять без поважної причини тощо (див. рис. 3.12).

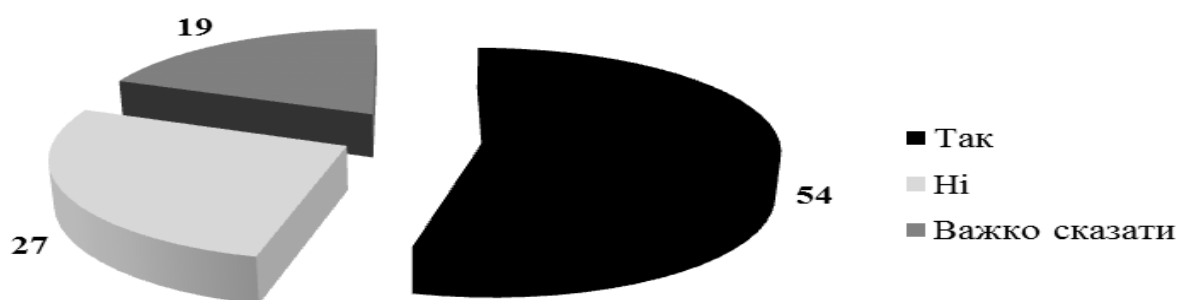

Рис. 3.12. Оцінка експертами доцільності введення плати за додаткові освітні послуги, у % ($n=599$)

Більшість представників гуманітарних дисциплін (56 %) виступають за введення плати за додаткові освітні послуги (див. табл. 3.12). А от серед

представників технічних спеціальностей така ініціатива знаходить значно меншу підтримку – лише 44 %. Власне кажучи, серед представників технічного профілю більша кількість тих, хто ще не визначився зі своєю позицією із цього питання, таких – 27 %, тоді як серед гуманітаріїв лише 17 % не змогли чітко визначити свою позицію.

Лише 27 % експертів негативно поставилися до такої пропозиції, а 19 % вагалися з відповіддю. Вищезазначений результат можна пояснити впевненістю викладачів у тому, що значна частина таких коштів піде на підвищення офіційної заробітної платні тих же самих викладачів, що покращить як матеріальний стан академічної спільноти, так і матеріально-технічний стан ВНЗ. Отримані результати свідчать про початок ментального руху академічної спільноти у бік ринкових відносин.

Таблиця 3.12

Оцінка експертами доцільності введення плати за додаткові освітні послуги, в залежності від профілю викладання експертів, у % (n=599)

№ з/п	Альтернативи відповідей	Відповіді за профілем експертів	
		Технічний	Гуманітарний
1.	Так	44	56
2.	Ні	29	26
3.	Важко сказати	27	17

Ідея введення плати за додаткові освітні послуги також знаходить більшість прихильників серед викладачів державних вищих навчальних закладів (див. табл. 3.13) – таку альтернативу обрав 51 % експертів державних ВНЗ. Однак і рівень спротиву такій ідеї тут вищий за загальний – 29 % опитаних. Така ситуація свідчить про неповну реалізацію всіх можливих варіантів додаткових освітніх послуг державними вищими навчальними закладами у порівнянні з приватними, більшу ефективність використання останніми власних можливостей для поповнення бюджету.

Таблиця 3.13

Оцінка експертами доцільності введення плати за додаткові освітні послуги, в залежності від форми власності ВНЗ де працюють експерти, у % (n=599)

№ з/п	Альтернативи відповідей	Відповіді за формою власності ВНЗ експертів	
		Державний	Приватний
1.	Так	51	64
2.	Ні	29	19
3.	Важко сказати	20	17

Важливим джерелом диверсифікації фінансового становища університетів у світі є грантова діяльність. На думку експертів, основними перешкодами для її розвитку в Україні є, перш за все, низький рівень володіння іноземними мовами – таку оцінку дали 55 % експертів (див. табл. 3.14). Ця ситуація не сприяє виходу українських університетів на світовий освітній ринок. 40 % експертів на друге місце ставлять проблему недостатньої інформованості про потенційні гранти. Також важливими бар'єрами на шляху модернізації системи отримання грантів українськими ВНЗ вбачаються «Відсутність необхідного досвіду» – 37 %, «Відсутність широкого кола іноземних наукових контактів» та «Бюрократичні перепони» – по 34 %.

Таблиця 3.14

Уявлення експертів про бар'єри на шляху підвищення рівня грантової діяльності у ВНЗ, у % (n=599)

№ з/п	Назва альтернативи	%
1.	Недосконалість законодавчої бази	20
2.	Відсутність інформованості щодо більшості грантів	40
3.	Низький рівень володіння іноземними мовами	55
4.	Відсутність широкого кола іноземних наукових контактів	34
5.	Бюрократичні перепони	34
6.	Відсутність необхідного досвіду	37
7.	Відсутність необхідного рівня науково-педагогічних кадрів	12

Основою формування моделі підприємницького університету є наявність підприємницької культури. Чим вищий рівень такої культури, тим більше шансів у ВНЗ стати повноцінним успішним підприємницьким університетом [45]. Більшість експертів не мають нічого проти підприємницької культури у ВНЗ (див табл. 3.15). 52 % зазначають, що вона має бути присутня у сучасних університетах, однак повинна жорстко контролюватися й обмежуватися для того, аби не перетворитися на самоціль.

Тому можна зробити висновок, що представники приватних ВНЗ більшою мірою цікавляться шляхами покращення фінансового становища ВНЗ та потенційно готові до спроби трансформації власного ВНЗ в університет підприємницького типу.

Таблиця 3.15

**Ставлення експертів до підприємницької (комерційної) культури у
сучасному ВНЗ, у % (n=599)**

№ з/п	Назва альтернативи	%
1.	Більшість ВНЗ мають базуватися на такій культурі	8
2.	Вона має бути присутня, однак не як основа діяльності ВНЗ	52
3.	Підприємницькою культурою повинні займатися лише деякі підрозділи ВНЗ	24
4.	Комерційній культурі не місце у ВНЗ	6
5.	Інше	<1
6.	Важко сказати	10

Зважаючи на потенційну важливість моделі підприємницького університету для системи вищої освіти в Україні, про що йдеться у другому розділі дисертаційної роботи, доцільно ознайомитися з експертним ставленням до цієї моделі університету (див. табл. 3.16).

Зокрема, найбільший відсоток експертів (29 %) вважає, що використання такої моделі зможе допомогти лише окремим українським ВНЗ. Водночас, 25 % експертів не знайомі з такою моделлю університету, а 18 % не визначилися з відповіддю. Такий розподіл засвідчує низький рівень інтересу до пошуку конкретних шляхів розвитку і трансформації вищих навчальних закладів під впливом викликів зовнішнього середовища, навіть не зважаючи на декларовану готовність до таких змін.

Таблиця 3.16

**Оцінка експертами потенціалу моделі підприємницького університету
в українських умовах модернізації вищої освіти, у % (n=599)**

№ з/п	Назва альтернативи	%
1.	Ні, не підходить українським ВНЗ	9
2.	Так, підходить більшості	13
3.	Так, але лише окремим ВНЗ	29
4.	Не знайомий з такою моделлю	25
5.	Потрібно використовувати іншу модель університету	7
6.	Важко сказати	18

Виходячи з представлених даних щодо розподілу думок експертів у залежності від форми власності їхнього ВНЗ (див. табл. 3.17), можна виявити тренд до більшої активності експертів з приватних ВНЗ на шляху пошуку шляхів для вирішення проблем з фінансуванням університетів, прикладом чого, в тому числі, є і модель університету підприємницького типу. Зокрема, 35 % представників приватних ВНЗ впевнені у доцільності такої моделі для окремих українських ВНЗ, тоді як серед експертів з державним ВНЗ таких лише 27 %. За іншими позиціями експерти з приватних вищих навчальних закладів також демонструють вищий рівень обізнаності та оптимізму.

Тому можна зробити висновок, що представники приватних ВНЗ більшою мірою цікавляться шляхами покращення фінансового становища ВНЗ та

потенційно готові до спроби трансформації власного ВНЗ в університет підприємницького типу. Тому при спробах імплементації цієї концепції в систему вищої освіти України в першу чергу слід звернути увагу на представників цих ВНЗ.

Таблиця 3.17

Оцінка експертами потенційної корисності підприємницького університету, в залежності від форми власності ВНЗ, де працюють експерти, у % (n=599)

№ з/п	Назва альтернативи	Відповіді за формою власності ВНЗ експертів	
		Державний	Приватний
1.	Ні, вона (модель підприємницького університету) взагалі не підходить українським ВНЗ	10	6
2.	Так, підходить більшості	11	18
3.	Так, але лише окремим ВНЗ	27	35
4.	Не знайомий з такою моделлю	27	17
5.	Потрібно використовувати іншу модель університету	8	2
6.	Важко сказати	17	22

Серед профільного розрізу експертів (див. табл. 3.18) картина схожа з попередньою. Представники технічних спеціальностей налаштовані менш оптимістично до моделі підприємницького університету, аніж гуманітарії. Зокрема, 31 % гуманітаріїв вважають підприємницький університет придатною моделлю для окремих українських ВНЗ, у той час як серед «технарів» таких майже чверть – 23 %.

Серед розподілу експертів за віком, стажем та географічними ознаками статистично значущих розбіжностей не виявлено. Це може свідчити про відсутність у молодих викладачів хисту до пошуку конкретних шляхів виходу з поточного становища, небажання шукати інноваційні системні альтернативи. Їм

скоріше притаманна орієнтація на інші цілі, зокрема на проведення наукових та науково-технічних розробок та їхнє впровадження у практичну площину.

Таблиця 3.18

Оцінка експертами потенційної корисності підприємницького університету, в залежності від профілю ВНЗ, де працюють експерти, у % (n=599)

№ з/п	Назва альтернативи	Відповіді за профілем експертів	
		Технічний	Гуманітарний
1.	Ні, вона (модель підприємницького університету) взагалі не підходить українським ВНЗ	13	8
2.	Так, підходить більшості	8	14
3.	Так, але лише окремим ВНЗ	23	31
4.	Не знайомий з такою моделлю	26	24
5.	Потрібно використовувати іншу модель університету	6	7
6.	Важко сказати	24	17

Однією з найважливіших подій останнього часу в системі вищої освіти України стала поява нової редакції закону «Про вищу освіту», де значна увага приділяється фінансовій автономії вищих навчальних закладів (див. табл. 3.20).

Таблиця 3.20

Оцінка експертами ефективності впливу нового Закону України «Про вищу освіту» на ситуацію з фінансовим становищем вищих навчальних закладів, у % (n=599)

№ з/п	Назва альтернативи	%
1.	Здебільшого позитивно	8
2.	У чомусь позитивно, в чомусь – негативно	48
3.	Здебільшого негативно	10
4.	Важко сказати	35

Більшість експертів нейтрально оцінили вплив нового закону. Зокрема, 48 % експертів вбачають приблизно однаковий і позитивний і негативний вплив

закону на фінансове становище їхнього ВНЗ, а 34 % не змогли дати чітку відповідь на це питання. Позитивні та негативні очікування складають, відповідно, 8 % та 10 % відповідей респондентів. Така ситуація пояснюється малим проміжком часу з початку дії нового закону і неповною імплементацією більшої частини його положень, а також невисоким рівнем обізнаності академічного середовища зі всіма нормами цього закону, а також здебільшого негативними прогнозами на майбутнє від експертів.

Експерти з приватних ВНЗ більш песимістично ставляться до нової редакції закону «Про вищу освіту», аніж їхні колеги з державних ВНЗ (див. табл. 3.21). Зокрема, лише 4 % перших очікують позитивних змін від нового закону, а серед других – 9 %. Можливо, це пов'язано зі створенням законом більш сприятливих умов для фінансової автономії вищих навчальних закладів, що посилить конкуренцію між державними та приватними ВНЗ, що не на користь останніх.

Таблиця 3.21

**Оцінка експертами ефективності впливу
нового Закону України «Про вищу освіту» на ситуацію з фінансовим
становищем вищих навчальних закладів, у залежності від форми власності
ВНЗ експертів, у % (n=599)**

№ з/ п	Назва альтернативи	Відповіді за формою власності ВНЗ експертів	
		<i>Державний</i>	<i>Приватний</i>
1.	Здебільшого позитивно	9	4
2.	У чомусь позитивно, в чомусь – негативно	44	59
3.	Здебільшого негативно	10	9
4.	Важко сказати	37	28

Молоді викладачі в оцінці нової редакції закону «Про вищу освіту» налаштовані в цілому оптимістичніше, ніж їхні старші колеги (див. табл. 3.22). Зокрема, позитивних змін очікують 10 % молодих вчених і лише 6 % викладачів віком від 35 до 55 років. Така картина швидше за все пов'язана з традиційним оптимізмом молоді та жагою до змін. Закон відкриває нові можливості, в тому

числі у покращенні фінансового становища ВНЗ, і молодь має сподівання ними скористатися. Однак значна частина експертів індиферентно ставляться до таких новацій у законодавчій сфері.

Таблиця 3.22

Оцінка експертами ефективності впливу нового Закону України «Про вищу освіту» на ситуацію з фінансовим становищем вищих навчальних закладів, у залежності від віку експертів, у % (n=599)

№ з/п		Відповіді за віком		
		<i>До 35-ти років</i>	<i>Від 35 до 55 років</i>	<i>Старше 55 років</i>
1.	Здебільшого позитивно	10	6	9
2.	У чомусь позитивно, в чомусь – негативно	50	47	46
3.	Здебільшого негативно	9	9	10
4.	Важко сказати	31	37	35

Серед основних кроків до покращення ситуації з фінансуванням вищих навчальних закладів в Україні експерти пропонують збільшити фінансування ВНЗ із державного бюджету та розвивати грантову діяльність – їх обрали по 45 % експертів (див табл. 3.23).

Прагнення до збільшення видатків на вищу освіту з держбюджету свідчить про консервативні та патерналістські орієнтації значної частини викладачів. Це може стати певним бар'єром на шляху модернізації системи вищої освіти України. Водночас, орієнтація інших 45 % на грантову діяльність свідчить про готовність вітчизняних викладачів до розвитку наукової діяльності відповідно до сучасної західної моделі університету, де наука поєднується з освітою.

Майже 39 % експертів стверджують, що ситуація в їхніх ВНЗ практично не змінилася. Кумулятивно майже 24 % відчули зміни на краще і кожен третій констатував, що ситуація в його ВНЗ погіршилася. Складність ситуації у вітчизняних ВНЗ відзначають усі експерти (незалежно від їхньої статі, віку, стажу

роботи, профілю діяльності, наукового ступеня, зайнятості в державному чи приватному навчальному закладі).

Також вагомим кроком до покращення фінансового становища університетів є зменшення їхнього оподаткування (31 %), розвиток грантової діяльності (29 %) та скорочення загальної кількості вищих навчальних закладів для переспрямування фінансування на більш успішні та ефективні університети.

Таблиця 3.23

Оцінка експертами першочергових завдань, необхідних для покращення фінансового становища вищих навчальних закладів, у % (n=599)

№ з/п	Назва альтернативи	%
1.	Збільшити фінансування ВНЗ із державного бюджету	45
2.	Звільнити ВНЗ від оподаткування	31
3.	Значно зменшити кредитні ставки для інноваційних проектів та стартапів	9
4.	Активно залучати іноземних студентів	21
5.	Розвивати грантову діяльність	45
6.	Перейти на новий (європейський, грантовий) принцип формування держзамовлення	16
7.	Скоротити кількість ВНЗ і у такий спосіб збільшити фінансування	24
8.	Сприяти отриманню міжнародних і всеукраїнських грантів та наукових проектів ВНЗ	29
9.	Створити окремий підрозділ у структурі ВНЗ, який би цілеспрямовано займався комерціалізацією освітньої та наукової діяльності	18
10.	Створити окремий державний орган в Україні, який би цілеспрямовано займався комерціалізацією вищої освіти і науки	3
11.	Інше	2
12.	Важко сказати	5

Серед найбільших бар'єрів, що стоять на заваді розвитку позабюджетних надходжень до університетів, найбільшим є відсутність доступу до грантів через

незнання іноземних мов і механізму отримання таких грантів, що зазначили 37 % експертів (див. табл. 3.24). Інші проблеми мають приблизно однаковий рівень актуалізації у свідомості респондентів-експертів. Майже чверть опитаних експертів серед таких бар'єрів називають орієнтацію університетів винятково на державне фінансування, а отже, небажання розвивати додаткові позабюджетні надходження, проявляти активність з пошуку позабюджетного фінансування.

Табл. 3.24

**Оцінка експертами основних бар'єрів на шляху покращення диверсифікації
позабюджетних надходжень у ВНЗ, у % (n=599)**

№ з/п	Назва альтернативи	%
1.	Орієнтація співробітників ВНЗ на бюджетне фінансування	23
2.	Традиція отримання дотацій від держави, а не орієнтація на власні сили	27
3.	Ігнорування та небажання використання зовнішніх ресурсів фінансування	14
4.	Відсутність доступу до грантів через незнання іноземних мов і механізму отримання таких грантів	37
5.	Падіння якості освіти у зв'язку з комерціалізацією ВНЗ	23
6.	Відсутність корпоративної культури, спрямованої на підвищення багатства ВНЗ у цілому, а не приросту особистого капіталу	20
7.	Високі кредитні ставки для відкриття власного інноваційного бізнесу або стартапу	6
8.	«Розпиленість» державних освітніх коштів через надмірну кількість ВНЗ	22
9.	Відсутність окремого підрозділу у структурі ВНЗ, який би цілеспрямовано займався комерціалізацією освітньої та наукової діяльності	13
10.	Відсутність окремого державного органу в Україні, який би цілеспрямовано займався комерціалізацією вищої освіти	11
11.	Інше	2
12.	Важко сказати	12

Що стосується новітньої ініціативи зі створення ендавмент-фондів (або фондів сталого розвитку), то вона доволі скептично сприймається академічною спільнотою (див рис. 3.13), 71 % експертів не визначилися зі своєю оцінкою такої ініціативи або, можливо, не знають про такі фонди, а 11 % не вірять у їхню перспективу для української вищої школи. Лише 17 % експертів позитивно сприймають таку новацію і вважають її потенційно успішною та корисною для вітчизняних вищих навчальних закладів.

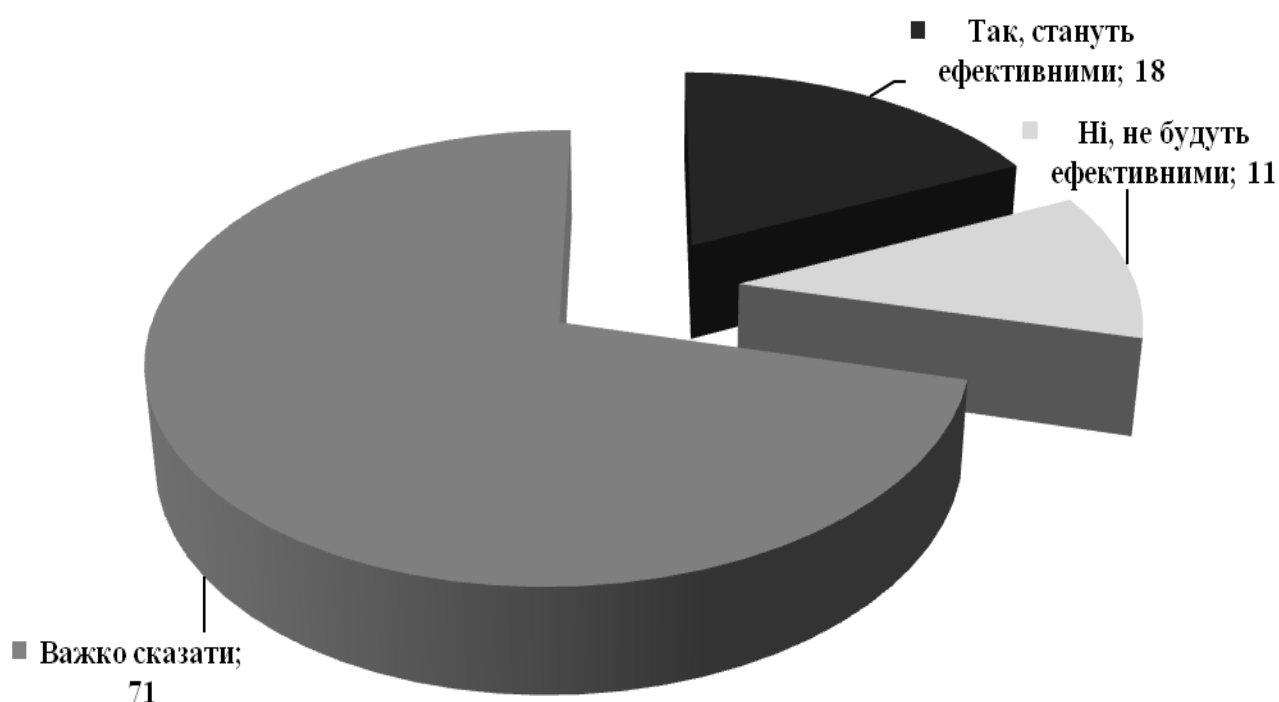

Рис. 3.13. Оцінка експертами потенційної ефективності ендавмент-фондів, у % ($n=599$)

Безумовно, важливим фактором невизначеності в оцінці ефективності ендавмент-фондів є їхня довгострокова реалізація, адже реальний дохід зможуть приносити лише великі утворення, а це є можливим лише у довгостроковій перспективі і потребує впевненої орієнтації на майбутнє, а в сучасних українських умовах це не реально [62, 63].

Висновки до розділу 3

У цілому, питання впливу процесу комерціалізації на систему вищої освіти в Україні можна охарактеризувати як суперечливе з певним негативним відтінком.

Враховуючи орієнтацію експертів на залучення додаткових фінансів через збільшення контингенту іноземних студентів, важливим елементом системи вищої школи України мають стати бренди університетів, особливо їхнє міжнародне наповнення, задля залучення якісно нових іноземних студентів. Тому розвиток і формування таких брендів і позитивного образу вищої освіти в Україні можна віднести до рекомендацій як самим університетам, так і центральним органам виконавчої влади.

Також було емпірично доведено важливість фактору комерціалізації при оцінці процесу модернізації вищої освіти в Україні, про що свідчать результати факторного аналізу і виділення експертним середовищем цього окремого значущого фактору. Це доводить розуміння важливості процесу комерціалізації викладачами українських вищих навчальних закладів.

На основі проведеного факторного аналізу виділено чотири фактори, які є значущими для викладачів українських вищих навчальних закладів при оцінці процесу модернізації системи вищої освіти України. Найбільш значущим є фактор новачій у навчальному процесі (пояснює 22,061 % дисперсії), а найменш значущим – фактор комерціалізації вищої освіти (пояснює 8,3 % дисперсії). Це свідчить про те, що вітчизняні викладачі найменше розглядають процес комерціалізації як важливий фактор модернізації системи вищої освіти України.

Проаналізовано очікування експертного середовища від запровадження ендавмент-фондів для покращення фінансового становища вищих навчальних закладів в Україні. Встановлено, що більшість експертів не очікують значних позитивних реакцій від цієї форми комерціалізаційних практик.

Надії молоді на позитивні зміни у цій сфері не виправдовуються, оскільки більшість експертів констатують неготовність до кардинальних змін, навіть за необхідності пошуків інших джерел фінансування вищих навчальних закладів, абсолютна більшість, як і раніше, схильна до ідеї прямого фінансування із державного бюджету. А це, у свою чергу, може стати значним соціокультурним бар'єром на шляху модернізації вищої освіти в Україні, незалежно від основних моделей, які буде використано у процесі такої модернізації.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні розв'язано важливе наукове завдання, а саме розроблено концептуальні засади соціологічного вивчення та прогнозування впливу комерціалізації на систему вищої освіти України.

У науковій літературі широко представлено різні аспекти інституційних змін в українській системі вищої освіти. Однак спеціальних робіт, у яких на підставі аналізу емпіричних даних у національному масштабі розкривається характер інституціональних наслідків від комерціалізації вищої освіти, небагато. Тому існує об'єктивна нестача соціологічних знань про характер змін, що відбулися в результаті процесу комерціалізації вищої освіти.

У цілому, за своєю концептуальною спрямованістю дисертаційне дослідження має заповнити нішу в соціології освіти, що пов'язана з маловивченими аспектами комерціалізації університетської освіти та її оцінки. Водночас, дисертація є спробою розширити спектр існуючих концепцій у соціології освіти завдяки аналізу процесу комерціалізації вищої освіти, використовуючи оцінки суб'єктів освіти, на прикладі експертів.

У роботі удосконалено визначення поняття «комерціалізація вищої освіти», що розуміється як процес входження у сферу вищої освіти ринкових відносин, що змінюють структуру, завдання, функції вищої освіти загалом та окремих вищих навчальних закладів зокрема, створюють широке коло додаткових освітніх послуг.

Удосконалено розуміння поняття «академічний капіталізм»: це ринкова або квазіринкова діяльність вищого навчального закладу, а також його співробітників із залучення зовнішніх коштів – як за рахунок залучення більшої кількості студентів, здатних запропонувати вищу плату за навчання, так і за рахунок збільшення ринково орієнтованих досліджень та грантових проектів.

У світлі подібних трансформацій актуальною стає концепція підприємницького університету, яка може дати відповіді на існуючі виклики перед вітчизняними та світовими університетами. У роботі уточнено поняття «підприємницький університет» як основну форму прояву комерціалізації в сучасній вищій освіті, під яким розуміється вищий навчальний заклад, що рівноцінно поєднує академічні традиції та підприємницьку діяльність, основою якого є класичні академічні структури, а процес комерціалізації здійснюється співробітниками з розвиненою підприємницькою культурою.

Виявлено ряд соціокультурних бар'єрів, здатних деформувати введення моделі підприємницького університету в системі вищої освіти України, зокрема: нерозвиненість високотехнологічного, інноваційного бізнес-середовища; значна кількість вищих навчальних закладів в Україні; пристосованість моделі підприємницького університету більше під профільні та технічні університети; несформованість підприємницької культури в українському суспільстві; практично весь науковий продукт у країнах Європи та США, на відміну від України, формується в межах університетів, що дозволяє першим створити потужні науково-технічні лабораторії і великі дослідницькі центри; обмеженість фінансової автономії вищих навчальних закладів.

Виявлено, що соціальними передумовами виникнення та розвитку комерціалізації в системі вищої освіти в Україні стали: запровадження ринкових відносин, які характеризувалися недосконалістю соціально-економічних форм господарської діяльності, низькими темпами економічного розвитку країни; формування специфічного типу суспільства споживання, в умовах якого відбувалося знецінення ролі професійних знань студентів і випускників вищих навчальних закладів, натомість повсюдно поширювалися споживацькі й тіньові практики отримання дипломів про вищу освіту; спроби державних органів влади реформувати систему вищої освіти за відсутності достатньо обґрунтованих стратегічних програм, які б ураховували не лише європейські цінності, але й історичні та соціокультурні традиції української системи вищої освіти; світові

інформаційні процеси, які обумовлювали необхідність модернізації структури й форм вищої освіти в контексті глобалізаційних викликів.

Крім того, обґрунтовано, що через часті економічні негаразди університети підпадають, зазвичай, під дію програм зі скорочення державного фінансування, а отже, потребують додаткових джерел отримання доходів для своєї діяльності; конкурентоспроможність бізнесових структур на глобальних ринках неможлива без упровадження інноваційних технологій і використання найсучасніших наукових досягнень задля швидкого оновлення асортименту продукції та розширення сфери послуг.

Визнано, що комерціалізація системи вищої освіти проявляється в диверсифікації джерел фінансування, варіативності, багаторівневості, створенні нових технологій навчання, виникненні нових освітніх форм, програм, посиленні мобільності студентів, збільшенні приватних інвестицій. В українському суспільстві досить поширеною є нова форма прояву комерціалізації, котра передбачає перебудову ВНЗ у бізнес-структури, отримання доходу від різних видів навчальної діяльності.

Виявлено й охарактеризовано три етапи виникнення та розвитку комерціалізації у системі вищої освіти України: етап стихійної комерціалізації (з 1991 до 2002 року включно); другий етап – етап інституціоналізації ринкових відносин у системі вищої освіти (2002–2014 рр.); третій етап триває зараз і відбувається в умовах зростаючої конкуренції української системи вищої освіти з іншими (зокрема європейськими) освітніми системами в умовах глобалізаційних процесів.

Виявлено та систематизовано основні потенційні наслідки комерціалізації вищої освіти в Україні у різних сферах суспільного життя. Зокрема, для культурної сфери основними потенційними наслідками є поява прямої конкуренції у групах викладачів, науковців, управлінців та студентів, перехід від колективної свідомості студентів та викладачів до індивідуалізованої; у політичній сфері – зменшення залежності університетів від держави, зменшення

загальної кількості вищих навчальних закладів; в економічній – зменшення державних витрат на вищу освіту, збільшення витрат інноваційного бізнес-середовища на підготовку фахівців з вищою освітою, зростання кількості освітніх кредитів та факторів ризику, пов'язаних із цим процесом; у соціальній – зменшення загальної кількості здобувачів вищої освіти через зменшення її доступності.

На основі вторинного аналізу даних представлених соціологічних досліджень визначено вплив на сучасне українське студентство маркетингових комунікацій та засобів паблік рілейшинз, які активно використовуються у процесі комерціалізації вищої освіти сучасними українськими університетами. Створення повноцінного успішного бренду університету дозволяє згодом отримувати комерційну вигоду, оскільки це є орієнтиром із залучення більшої кількості студентів до лав вищих навчальних закладів.

Розширено уявлення про основні соціокультурні проблеми комерціалізації вищої освіти України в експертних оцінках викладачів, у тому числі: необхідність концентрувати управління процесами комерціалізації у спеціалізованих університетських структурах, співробітники яких мають розвинену підприємницьку культуру; недостатнє використання зарубіжного досвіду у створенні підприємницьких університетів в Україні; недостатність умов для активного залучення професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів до реалізації міжнародних грантових проектів; слабка співпраця з роботодавцями та низька зацікавленість останніх у розвитку професійних навичок майбутніх спеціалістів.

На основі проведеного факторного аналізу виділено чотири фактори, які є значущими для викладачів українських вищих навчальних закладів при оцінці процесу модернізації системи вищої освіти України. Найбільш значущим є фактор новачій у навчальному процесі (пояснює 22,061 % дисперсії), а найменш значущим – фактор комерціалізації вищої освіти (пояснює 8,3 % дисперсії). Це дозволяє на підставі результатів експертного опитування зробити висновок, що

комерціалізація як фактор модернізації вищої освіти в оцінках викладачів українських вищих навчальних закладів є найменш вагомим, у порівнянні з факторами новацій у навчальному процесі, якості та змісту вищої освіти, організації навчального процесу.

Виявлено, що сприйняття процесу комерціалізації вищої освіти в оцінках експертів являє собою швидше соціокультурний бар'єр на шляху розвитку, оскільки має негативне забарвлення і свідчить про неготовність викладачів до власної активності зі сприяння покращенню фінансового становища вищих навчальних закладів (зокрема – шляхом грантової діяльності).

Фіксується відсутність консенсусу експертного середовища в розумінні сутності та специфіки реалізації процесу комерціалізації вищої освіти України, готовності до ситуацій ризику та управління ними.

Виявлено та охарактеризовано групу суб'єктів розвитку комерціалізації. Встановлено їхню орієнтовну кількість, їхню професійну орієнтацію, потенційний вплив на можливості подальшого розвитку комерціалізаційних практик у системі вищої освіти України.

У залежності від форми власності вищих навчальних закладів, у яких працюють опитані експерти, та їхніх оцінок основних джерел фінансування бюджетів вищих навчальних закладів, можна визначити декілька важливих трендів. Окрім зрозумілих розбіжностей в оцінці впливу таких джерел фінансування, як кошти державного бюджету (85 % – з державних вищих навчальних закладів та 6 % – з приватних) та доходи від навчання вітчизняних студентів за контрактом (64 % та 83 %, відповідно), важливим джерелом доходу у державних вищих навчальних закладах (у порівнянні з приватними) є навчання іноземних студентів. 34 % експертів з державних університетів зазначили це, і лише 15 % – з числа приватних. Водночас, важливим джерелом доходу приватних вищих навчальних закладів, майже не опрацьованим державними вищими навчальними закладами, є доходи від надання платних освітніх послуг (відпрацювання пропусків занять, консультації тощо): лише 5 % експертів

згадують про це як джерело доходу в державних університетах, а в приватних таких 34 %. Це свідчить про те, що приватні вищі навчальні заклади використовують всі нагоди для поліпшення свого стану і розвитку. Водночас, у державних вищих навчальних закладів ще є певний резерв потенційного доходу.

Встановлено на основі емпіричних даних, що більшість експертів вбачає основним проявом комерціалізації вищої освіти появу та розвиток контрактної форми навчання. Зокрема, 49 % експертів зазначають, що це проявляється у збільшенні кількості вітчизняних студентів-контрактників, 35 % – у зростанні кількості іноземних студентів-контрактників, а 39 % говорять про підвищення вартості контрактного навчання як прояв комерціалізації вищої освіти. Наступна група факторів – фінансові прояви комерціалізації. 44 % вважають, що таким проявом є зменшення державного фінансування вищої освіти, а 33 % говорять про введення плати за додаткові послуги. Такий негативний, хоч і не завжди очевидний прояв комерціалізації вищої освіти, як зменшення цінності знань, збільшення цінності диплома, відзначили 31 % експертів.

Водночас, проекцію новітньої світової практики з розвитку підприємницької культури в університетах в українські реалії відзначили лише 6 % експертів. Це надзвичайно низький показник, оскільки він майже унеможливорює появу в Україні нового типу вищих навчальних закладів – підприємницьких університетів, про що детально йшлося у другому розділі дисертаційного дослідження.

Незважаючи на певні надії молоді на позитивні зміни у цій сфері, більшість експертів констатують неготовність до кардинальних змін, навіть за необхідності пошуків інших джерел фінансування вищих навчальних закладів; абсолютна більшість, як і раніше, схильна до ідеї прямого фінансування із державного бюджету. А це, у свою чергу, може стати значним соціокультурним бар'єром на шляху модернізації вищої освіти в Україні, незалежно від основних моделей, які будуть використані у процесі такої модернізації.

Безумовно, проблема комерціалізації вищої освіти в межах цієї роботи не може вважатися проаналізованою повною мірою і потребує подальших досліджень. Зокрема, залишається відкритою перспектива комплексного аналізу комерціалізації освіти на всіх рівнях системи освіти (в тому числі на рівні середньої освіти як рівні формування первинних комерціалізаційних практик). Також існує потреба прогнозу подальшого розвитку процесу комерціалізації української системи вищої освіти. Результат такого прогнозу має бути сформульовано у вигляді сценарію, який забезпечить перетворення комерційного потенціалу українських університетів на відповідний бажаний образ їхнього майбуття, таким чином забезпечивши його розвиток.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алиев М. Н. Основные направления модернизации российского образования: проблемы, приоритеты и пути их решения / М. Н. Алиев // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. 2008. – № 2. – С. 16–21.
2. Атоян В. Университеты в современном обществе / В. Атоян, Н. Казакова // Высшее образование в России. – 2005. – № 4. – С. 3–9.
3. Андрущенко В. П. Освітня політика (огляд порядку денного) / В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. – К. : МП Леся, 2010. – 368 с.
4. Асмолов А. Г. Стратегия и методология социокультурной модернизации образования: проблемы, риски и перспективы [Электронный ресурс] / А. Г. Асмолов. – Режим доступа : <http://2020strategy.ru/g8/news>.
5. Астафьева Т. В. Реформа сферы образования как важный компонент структурных реформ / Т. В. Астафьева // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета : Гуманитарные и естественные науки. – 2006. – № 2. – С. 78–83.
6. Астахова В. И. Непрерывное образование как исходный принцип функционирования современных образовательных систем / Валентина Илларионовна Астахова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Вип. 15. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 576–581.
7. Астахова Е. В. Непрерывность образования как основы новой образовательной парадигмы / Е. В. Астахова // Высшее образование как основа цивилизационного развития государства: проблемы и перспективы : прогр. и материалы совмест. заседания Совета Северо-восточ. науч. центра НАН и МОН Украины и Совета ректоров вузов III-IV уровня аккредитации Харьк. региона, 12 февр. 2010 г. / Северо-Восточ. науч. центр НАН и МОН

- Украины, Совет ректоров Харьк. региона, Нар. укр. акад. – Х., 2010. – С. 15–22.
8. Бакіров В. Місія вищої освіти в сучасному світі / В. Бакіров, О. Мінаєв // Освіта України. – 2008. – 1 серп. – С. 5.
 9. Бакіров В. С. Університети в пошуках нової стратегії / В. С. Бакіров // Universitates. – 2003. – № 1. – С. 4–7.
 10. Бакіров В. С. Інноваційно-інвестиційна політика університету: теорія і практика / В. С. Бакіров // Науковий парк та інноваційна інфраструктура університету як основа розвитку освіти і науки : зб. наук. пр. Міжнародної науково-практичної конференції. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – С. 18–20.
 11. Бакіров В. С. Сучасна соціокультурна динаміка і завдання соціогуманітарної освіти / Віль Савбанович Бакіров // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000. – С. 8–15.
 12. Белоусова А. А. Институциональные инструменты развития рынка образовательных услуг / А. А. Белоусова // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2005. – № 4. – С. 47–50.
 13. Бермус А. Г. Модернизация образования: философия, политика, культура : научная монография / А. Г. Бермус. – М. : Канон+, РООИ Реабилитация, 2008. – 384 с.
 14. Берулава М. Н. Высшее образование России в свете рыночных реформ / М. Н. Берулава // Педагогика, 2004. – № 8. – С. 96–100.
 15. Бок Д. Университеты в условиях рынка. Коммерциализация высшего образования / Д. Бок. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2012. – 224 с.
 16. Борисова Н. Российское образование в системе рыночных отношений / Н. Борисова // Труды российских ученых. – 2008. – № 3. – С. 7–11.

17. Бородина О. Н. К анализу рынка образовательных услуг Омска / О. Н. Бородина // Вестник Омского университета. Серия : Международный бизнес, 2008. – № 1. – С. 91–94.
18. Браун У. О. Источники финансирования и их воздействие на качество образования в высшей школе / У. О. Браун // Вопросы образования. – 2006. – № 1. – С. 113–124.
19. Бурдые П. Начала. Choses dites / П. Бурдые ; пер. с фр. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1994. – 288 с.
20. Бэрк Дж. Б. Доступ к высшему образованию: надежда на демократическое образование в Америке / Дж. Б. Бэрк, М. Джонстон // Высшее образование в Европе. – Т. XXIX. ЮНЕСКО – СЕПЕС. – 2004. – № 1. – С. 33–39.
21. Вебер М. Наука как призвание и профессия / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 707–735.
22. Валлерстайн І. Глобалізація або вік змін? Довгостроковий погляд на шлях розвитку світової системи / І. Валлерстайн // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика : хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі : І. Ф. Кононов, В. П. Бородачов, Д. М. Топольськов – Луганськ : Альма матер – Знання, 2002. – 664 с.
23. Васильченко А. А. Коммерциализация высшего образования [Електроний ресурс] / А. А. Васильченко // Оригинальные исследования. – № 1. – 2011. – Режим доступа: <http://www.nauka31.ru/2011-02-13-16-16-51/15-1-2011/90-2011-07-25-14-05-08>.
24. Владыка М. В. Коммерциализация результатов научно-технической деятельности вузов: цели, формы, проблемы / М. В. Владыка // Университетское управление. – 2009. – № 5. – С. 54–63.
25. Волинка Г. Університет як соціокультурний феномен: історія і українська сучасність / Г. Волинка, Н. Мозкова, Ю. Федів // Людина і політика. – 2002. – № 2 (20). – С. 82–96.

26. Габермас Юрген. Ідея Університету – навчальні процеси / Юрген Габермас ; упоряд. М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рибчинська ; відп. ред. М. Зубрицька // Ідея Університету : антологія. – Львів : Літопис, 2002. – С. 185–211.
27. Гавриленко І. М. Соціальний розвиток : навч. посіб. / І. М. Гавриленко, П. В. Мельник, М. П. Недюха. – Київ, 2001. – 484 с.
28. Герасина Л. Н. Современная высшая школа в условиях реформирования / Л. Н. Герасина. – Харьков : ХГУ, 1993. – 152 с.
29. Гофрон А. Різні погляди на Європу і проектування освітніх концепцій / А. Гофрон // Вища освіта України. – 2005. – № 1. – С. 37–45.
30. Грудзинский А. Проектно-ориентированный университет. Профессиональная предпринимательская организация вуза : монография / А. Грудзинский. – Н. Новгород : Изд-во ННГУ, 2004. – 370 с.
31. Грудзинский А. О. Концепция проектно-ориентированного университета / А. О. Грудзинский // Университетское управление. – № 3. – 2003. – С. 24–37.
32. Горшков М. К. Модернизация российского образования: проблемы и перспективы / Горшков М. К., Шереги Ф. Э. – М. : ЦСПиМ, 2010. – 352 с.
33. Гофман А. Б. Социальное – социокультурное – культурное : историко-социологические заметки о соотношении понятий «общество» и «культура» / А. Б. Гофман // Социологический ежегодник. – М. : ИНИОН РАН, 2010. – С. 128–136.
34. Гущина Е. Г. Механизм взаимодействия рынка образовательных услуг и рынка труда в меняющихся глобальных условиях / Е. Г. Гущина, А. А. Овчарова // Интеграция образования. – 2007. – № 37. – С. 27–32.
35. Делор Ж. Освіта – справжній скарб / Жак Делор // Шлях освіти. – 1997. – № 3. – С. 2–6.

36. Державина И. А. Современный рынок образовательных услуг: подготовка специалистов в сфере инноваций / И. А. Державина // Менеджмент инноваций. – 2008. – № 3. – С. 232–237.
37. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.
38. Дюркгейм Э. Социология образования. / Эмиль Дюркгейм. – М. : ИНТОР, 1996. – 80 с.
39. Екшикеев Т. К. Развитие конкурентного потенциала вуза на рынке образовательных услуг [Електронний ресурс] / Т. К. Екшикеев // Проблемы современной экономики. – 2009. – № 2. – Режим доступу: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2574>.
40. Животовская И. Г. Три десятилетия реформ образования в Европе: Особенности модернизации образовательной системы / И. Г. Животовская // Актуальные проблемы Европы. – 2013. – № 2. – С. 13–49.
41. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
42. Зборовский Г. Е. Образование: научные подходы к исследованию / Г. Е. Зборовский // Социологические исследования. – 2000. – № 6. – С. 21–29.
43. Зборовский Г. Е. Социология образования перед новыми вызовами / Г. Е. Зборовский, Н. В. Коврова // Социологические исследования. – 2000. – № 6. – С. 58–66.
44. Зборовский Г. Негосударственное образование в оценках студентов / Г. Е. Зборовский, И. Кощеева, Е. Шуклина // Высшее образование в России. – 2002. – № 6. – С. 95–104.
45. Зборовский Г. Е. Модернизация образования сквозь призму социальной политики / Г. Е. Зборовский // Журнал исследований социальной политики. – 2010. – Т. 8, № 1. – С. 87–104.

46. Ильин А. Н. Антимодернизационные аспекты потребительского общества / А. Н. Ильин // Социс. – 2013. – № 5. – С. 121–127.
47. Калхун К. Потрібно ставити питання про мету існування університету [Електронний ресурс] / К. Калхун // Спільне. – 2011. – № 3. Режим доступу: <http://commons.com.ua/potribno-staviti-pitannya-pro-metu-is/>.
48. Квієк М. Університет і держава: вивчення глобальних трансформацій / М. Квієк ; пер. з англ. Т. Цимбала. – К. : Таксон, 2009. – 380 с.
49. Кирдина С. Социокультурный и институциональный подходы как основа позитивной социологии в России / С. Г. Кирдина // Социологические исследования. – 2002. – № 12. – С. 28–32.
50. Кларк Б. Р. Поддержание изменений в университетах. Преемственность кейс-стади и концепций / Б. Р. Кларк. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2011. – 312 с.
51. Кларк Б. Р. Создание предпринимательских университетов: организационные направления трансформации / Б. Р. Кларк. – М. : Изд. дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2011. – 240 с.
52. Колесников В. И. Образование, которое мы не должны потерять / В. И. Колесников, Ю. Г. Круглов, Е. В. Олесеюк // Педагогика. – 2003. – № 9. – С. 104–109.
53. Константинов Г. Н. Что такое предпринимательский университет / Г. Н. Константинов, С. Р. Филонович // Вопросы образования. – 2007. – № 1. – С. 49–62.
54. Константиновский Д. Л. Образование как инновационный ресурс России / Д. Л. Константиновский, Е. Д. Вознесенская и др. // Россия в глобальных процессах. – М. : Институт социологии РАН, 2008. – С. 71–84.
55. Контракты в академическом мире / сост. и науч. ред. М. М. Юдкевич. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 392 с.

56. Кравченко А. С. Державне життя очима студентів/ В. М. Бебик, А. Кравченко, О. Старикова // Віче : журнал Верховної Ради України. – Київ, 2008. – № 4. – С. 23–24.
57. Кравченко А. С. Комерціалізація вищої освіти в Україні та Європі: управлінський аспект / А. С. Кравченко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. пр. ДонДУУ. – Т. XIII, Вип. 257, Серія «Соціологія». – Донецьк : ДонДУУ, 2012. – С. 78–85.
58. Кравченко А. С. Актуализация концепции предпринимательского университета в украинском обществе / А. С. Кравченко // Вісник Одеського національного університету. Серія : Соціологія і політичні науки. – Т. 18. Вип. 2 (18). Ч. 2. – Одеса, 2013. – С. 223–228.
59. Кравченко А. С. Політика академічного капіталізму у функціонуванні сучасних українських університетів / А. С. Кравченко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. Вип. 21. – С. 279–284.
60. Кравченко А. С. Социокультурные барьеры коммерциализации высшего образования / А. С. Кравченко // Социально-гуманитарный вестник Юга России. – 2014. – № 6. – С. 33–37.
61. Кравченко А. С. Комерціалізаційні практики вищої освіти: досвід Сполучених Штатів Америки / А. С. Кравченко // Фактори та умови модернізації предмету досліджень представників суспільних наук : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 24–25 травня 2013 р.). – Дніпропетровськ, 2013. – С. 30–31.
62. Кравченко А. С. Монетизація свідомості сучасного студентства: досвід вищої школи США / А. С. Кравченко // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі : матеріали міжнародної науково-

- практичної конференції (м. Одеса, 5–6 липня 2013 р.). – Одеса, 2013. – С. 57–58.
63. Кравченко А. С. Діяльність ендавмент-фондів провідних університетів як орієнтир для університетів України / А. С. Кравченко // Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 10-11 жовтня 2014 р.). – Одеса, 2014. – С. 55–56.
 64. Крамаренко Н. О. Коммуникативная компетентность студента-филолога [Електроний ресурс] / Н. О. Крамаренко // Электронный научно-образовательный журнал ВГПУ «Грани познания». – 2009. – № 1 (2). – Режим доступу: // www.grani.vspu.ru.
 65. Крухмалева О. В. Современные тенденции в получении образовательных услуг / О. В. Крухмалева // Социологические исследования. – 2001. – № 9. – С. 83–88.
 66. Кльов М. В. Особливості прояву комерціалізації у системі вищої освіти Сполучених Штатів Америки / М. В. Кльов // Грани : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2014. – № 6 (110). – С. 111–116.
 67. Кльов М. В. Особливості виникнення та розвитку «підприємницького університету» в структурі вищої освіти / М. В. Кльов // Грани : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2014. – № 8 (112). – С. 101–104.
 68. Кльов М. В. Процесний, інституційний і організаційний підходи у сфері соціологічного осмислення освітньої системи / М. В. Кльов // Грани : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2015. – № 4 (120). – С. 32–35.
 69. Кузьменко Н. Е. О модернизации образования в России / Н. Е. Кузьменко, В. В. Лунин, О. Н. Рыжова // Педагогика. – 2005. – № 3. – С. 107–116.

70. Куліков А. І. Фінансування вищої освіти України за рахунок позабюджетних коштів / А. І. Куліков // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2012. – № 4. – С. 195–200.
71. Кумбс Ф. Г. Кризис образования в современном мире: систем. анализ / Ф. Г. Кумбс / Под ред. Г. Е. Скорова ; пер. с англ. С. Л. Володиной и др. ; послесл. В. А. Жамина. – М. : Прогресс, 1970. – 259 с.
72. Литвинко Ф. М. Коммуникативная компетентность как методическое понятие / Ф. М. Литвинко // Коммуникативная компетентность: принципы, методы, приемы формирования : сб. науч. ст. / Белорус. гос. ун-т; в авт. ред. – Мн., 2009. – Вып. 9. – 102 с.
73. Магун А. Не университеты должны стать корпорациями, а корпорации – частично превратиться в университеты [Електроний ресурс] / А. Магун // Блог ISA. – Режим доступа: <http://isacna.wordpress.com/2010/04/20/»не-университеты-должны-стать-корпор/#more-433>.
74. Макаров А. Н. Институциональные основы формирования рынка образования / А. Н. Макаров // Педагогика. – 2007. – № 4. – С. 9–15.
75. Мангейм К. Очерки социологии знания: проблема поколений – состоятельность – экономические амбиции / РАН ИНИОН; [Пер. с англ. Е. Я. Додина ; Отв. ред. Л. В. Скворцов]. – М. : ИНИОН, 2008. – 164 с.
76. Марджинсон С. Российские наука и высшее образование в условиях глобализации / С. Марджинсон // Вопросы образования. – 2014. – № 4. – С. 8–35.
77. Маркин В. В. Модернизация образования: общенациональная и региональная проекции / В. В. Маркин // Социология образования. – 2008. – № 7. – С. 16–24.
78. Мещанінов О. Університет у постіндустріальному соціумі / О. Мещанінов // Покликання університету : зб. наук. пр. / Відп. ред. О. Гомілко. – К. : РІА «ЯНКО»; ВЕСЕЛКА, 2005. – С. 100–104.

79. Навроцький О. І. Вища школа: теорія та практика модернізації / О. І. Навроцький. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2007. – 196 с.
80. Образование, которое мы можем потерять / Под общ. ред. В. А. Садовниченко. 2-е изд., доп. М. : МГУ, 2003. – 367 с.
81. Овакимян О. С. Проблемы и возможности инновационного образования в условиях украинских реалий / О. С. Овакимян // Трансформация социальных функций образования в современном мире : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Харьков : Харьк. гуманитар. ун-т «Нар. укр. акад.», 2015. – С. 301–306.
82. Овакимян О. С. Проблемы реализации преемственности в украинской системе непрерывного образования (опыт эмпирического изучения в Народной украинской академии) / О. С. Овакимян // Модернизация профессионально-педагогического образования: тенденции, стратегия, зарубежный опыт. – Барнаул, 2014. – С. 244–247.
83. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2013/2014 навчального року : статистичний бюлетень. – Київ : Державна служба статистики України, 2014. – 165 с.
84. Оценка динамики спроса на услуги высших учебных заведений в условиях рыночных отношений / В. А. Березовский [та ін.] // Социология образования, 2008. – № 8. – С. 60–65.
85. Плаксий С. И. Высшее образование: желаемое и действительное / С. И. Плаксий. – М. : Изд-во Нац. ин-та бизнеса, 2008. – 178 с.
86. Подольська Є. А. Освіта в контексті глобалізації: напрямки та механізми реалізації реформ в Україні / Є. А. Подольська // Вища школа. – 2007. – № 1. – С. 48–56.
87. Покровский Н. Е. Трансформация университета в условиях глобального рынка / Н. Е. Покровский // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. VII. – № 4. – С. 153-161.

- 88.Поляков М. В. Класичний університет: еволюція, сучасний стан, перспективи / М. В. Поляков, В. С. Савчук. – К. : Генеза, 2004. – 416 с.
- 89.Прохоров А. В. Влияние ценностей академического капитализма на функционирование современных университетов / А. В. Прохоров // Вестник ТГУ. – 2012. – Вып. 5. – С. 271–277.
- 90.Результати національного дослідження «Освіта в Україні» компанії Research and Branding Group (20 березня – 1 квітня 2010 р.), опитано 2075 осіб у 24-х областях України та АР Крим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/5065/>.
91. Риддингс Б. Университет в руинах / Б. Риддингс ; пер. с англ. А. М. Корбута. – М. : Изд. дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. – 304 с.
92. Савицкая Е. В. Образовательный кредит как способ финансирования студентов / Е. В. Савицкая, И. А. Прахов // Мониторинг экономики образования : информационный бюллетень. – М. : ГУ-ВШЭ, 2007. – С. 1–48.
93. Салми Дж. Создание университетов мирового класса / Джамиль Салми. – М. : Весь Мир, 2009. – 132 с.
94. Саяпина Н. П. Предпосылки возникновения и развития конкуренции на рынке образовательных услуг / Н. П. Саяпина // Вестник Самарского государственного экономического университета. Серия: Экономика. – 2008. – № 2. – С. 89–95.
- 95.Сацик В. У пошуках ефективної стратегії розвитку вищої освіти [Електронний ресурс] / Володимир Сацик // Освітні тренди [сайт]. – Режим доступу: <http://www.edu-trends.info/effective-strategy-for-higher-education-in-ukraine>.
- 96.Сокурская Л. Г. Высшее образование как субъект социокультурной трансформации: институциональный аспект анализа / Сокурская Людмила Георгиевна // Проблеми розвитку соціологічної теорії.

- Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства : наукові доповіді і повідомлення III Всеукр. соціол. конф. / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України / За ред. М. О. Шульги, В. М. Ворони. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2003. – С. 404–409.
97. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин ; [Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова]. – М. : Политиздат, 1992. – 542 с.
98. Сорокина Н. Д. Управление новациями в ВНЗ (социологический анализ) / Н. Д. Сорокина. – М. : Канон+; РООИ Реабилитация, 2009. – 255 с.
99. Соціологічне дослідження Інституту Горшеніна «Сучасне студентство України» (9–20 січня 2012 р.), опитано 1200 студентів ВНЗ у містах Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса і Львів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// institute.gorshenin.ua/researches/104_sovremennoe_studenchestvo_ukraini.html](http://institute.gorshenin.ua/researches/104_sovremennoe_studenchestvo_ukraini.html).
100. Субетто А. И. Государственная политика качества высшего образования: концепция, механизмы, перспективы [Електроний ресурс] / А. И. Субетто. – Режим доступу: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0012/001a/00120196.htm>
101. Тангян С. А. Образование: право человека или коммерческая услуга? / С. А. Тангян // Педагогика. – 2006. – № 9. – С. 3–15.
102. Ткаченко Л. А. Региональные особенности рынка образовательных услуг / Л. А. Ткаченко, Т. Т. Кузьмина, В. А. Кленикова // Вестник университета. Серия: Развитие отраслевого и регионального управления. – 2007. – № 5 (5). – С. 346–353.
103. Тройная спираль. Университеты – предприятия – государство. Инновации в действии / Генри Ицковиц ; пер. с англ. под ред. А. Ф. Уварова. – Томск : Изд-во Томск. гос. ун-та систем упр. и радиоэлектроники, 2010. – 238 с.

104. Тюрина Ю. А. К вопросу о теоретико-методологических основах социологии образования в России / Ю. А. Тюрина // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – Т. IX. – № 4. – С. 117–129.
105. Устойчивое финансирование высшего образования : Совещание в Варшаве (Польша), 23-24 июня 2005 года : Выводы и предложения // Вопросы образования. – 2005. – № 2. – С. 47–76.
106. Ушакова М. В. Образование в трансформирующемся обществе / М. В. Ушакова // Вестник Московского университета. Сер. 18. Социология и политология. – 2002. – № 4. – С. 147–154.
107. Федотова В. Г. Переосмысливая теорию и практику / В. Г. Федотова // Социологический ежегодник. – М. : ИНИОН РАН, 2010. – С. 63–80.
108. Филиппов Ф. Р. Социология образования / Ф. Р. Филиппов // Социологические исследования. – 1994. – № 8–9. – С. 62–70.
109. Фролов А. В. Глобализация высшего образования: противоречия и новации / А. В. Фролов // Alma mater (Вестник высшей школы). – 2011. – № 8 – С. 61–66.
110. Фролова С. Социокультурные проблемы повседневности в условиях глобализации / Светлана Фролова // Власть. – 2012. – № 2. – С. 9–13.
111. Фініков Т. В. Сучасна вища освіта: світові тенденції і Україна / Т. В. Фініков. – К. : Таксон, 2002. – 176 с.
112. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Самюэль Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 603 [5] с.
113. Хижняк Л. М. Качество высшего образования и кадры высшей квалификации / Л. М. Хижняк // Высшая школа: опыт, проблемы, перспективы : материалы V Международной научно-практической конференции, 19–20 апреля 2012 г. / науч. ред. В. И. Казаренков. В 2-х ч. – Ч. 1. – С. 32–36.
114. Хижняк Л. М. Конкурентоспроможність національних систем вищої освіти в контексті збереження їхньої культурної ідентичності /

- Л. М. Хижняк // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2014. – № 1101. – С. 185–189.
115. Хижняк Л. М. Слабости рынка как социальная и управленческая проблема / Л. М. Хижняк // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. Вип. 19. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 133–137.
 116. Хижняк Л. М. Модернізаційний потенціал вищої школи України: соціокультурний та управлінський контексти / Л. М. Хижняк // Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2013. – Вип. 13 – С. 5-12.
 117. Хижняк Л. М. Університетська освіта : навч. посіб. / Л. М. Хижняк. – Х. : Вид-во ХарРі НАДУ «Магістр», 2010. – 192 с.
 118. Чепак В. В. Теоретико-методологічні засади становлення і розвитку соціології освіти : монографія / В. В. Чепак. – К. : Геопринт, 2011. – 303 с.
 119. Чепак В. В. Організаційні трансформації університетів у глобальному просторі / В. В. Чепак // Ринок праці та зайнятість населення. – 2011. – № 4. – С. 50–53.
 120. Чепак В. В. Інституціональні засади соціології освіти / В. В. Чепак // Ринок праці та зайнятість населення. – 2011. – № 1. – С. 37–41.
 121. Чепак В. В. Соціокультурний підхід у соціології освіти: концепції П. Сорокіна та П. Бурдьє / В. В. Чепак // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Вип. 19. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 403–407.
 122. Шеремет І. І. Соціальні виклики безперервної освіти / Шеремет Ірина Іванівна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. пр. – Вип. 15. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 587–592.

123. Щудло С. Вища освіта у пошуку якості: quo vadis : монографія / Світлана Щудло. – Харків – Дрогобич : Коло, 2012. – 340 с.
124. Юрга В. А. Структура и механизмы финансирования системы высшего профессионального образования как условие инновационного развития высшей школы (российский и зарубежный опыт) / В. А. Юрга // Сибирская финансовая школа. – 2011. – № 3. – С. 183–188.
125. Blau P.M. The American Occupational Structure / P. M. Blau, O. D. Duncan. – New York : Wiley, 1967 . – 520 p.
126. Collins R. The Credential Society: An Historical Sociology of Education and Stratification / R. Collins. – New York : Academic, 1979. – 222 p.
127. Daumard P. Enterprise culture and university culture / P. Daumard // Higher Education Management. – 2001. – № 13(2). – P. 67–73.
128. Davies J. The Entrepreneurial and Adaptative University //J. Davies // Institutional Management in Higher Education. – 1987. – vol. 2, №. 1 – P. 12–104.
129. Deem R. New-Managerialism and Higher Education: The Management of Performances and Cultures in Universities in the United Kingdom / R. Deem // International Studies in Sociology of Education. – 1998. – vol. 8, №. 1. – P. 47–70.
130. Deem R. Globalisation, New Managerialism, Academic Capitalism and Entrepreneurialism in Universities: Is the Local Dimension Important? / R. Deem // Comparative Education. – 2001. – vol. 37, №. 1. – P. 7–20.
131. Engwall L. Universities, the State and the Market: Changing Patterns of University Governance in Sweden and Beyond / L.Engwall // Higher Education Management and Policy. – 2007. – vol. 19, №. 3. – P. 87–104.
132. Etzkowitz H. The Norms of Entrepreneurial Science: Cognitive Effects of the New University-Industry Linkages / H. Etzkowitz // Research Policy. – 1998. – vol. 27, №. 1. – P. 823–841.

133. Etzkowitz H. Innovation in Innovation: The Triple Helix of University-Industry / H. Etzkowitz // *Social Science Information*. – 2003. – vol. 42, №. 3. – P. 293–337.
134. Emerson W. The process of change in university management: from the «ivory tower» to entrepreneurialism / W. Emerson, H. Mainardes, M. R. Alves // *Transylvanian Review of Administrative Sciences*. – 2011. – № 33. – P. 124–149.
135. Financially Sustainable Universities. Towards Full Costing in European Universities (an EUA Report). – Brussels : European University Association, 2011. – 83 p.
136. Gumport P. Restructuring the Academic Environment, Planning and Management for a Changing Environment : A Handbook on Redesigning Postsecondary Institutions / P. Gumport, B. Pusser // San Francisco : Jossey-Bass, 1997. – P. 56–75.
137. Head S. The grim threat to British universities [Электроний ресурс] / S. Head // *The New York Review of Books*. – 2011. – Режим доступа: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2011/jan/13/grimthreat-british-universities/?page=2>.
138. Hearn J. Transforming U.S. Higher Education: an Organizational Perspective / J. Hearn // *Innovative Higher Education*. – 1996. – vol. 21, №. 2. – P. 141–154.
139. Higher Education Governance in Europe: Policies, Structures, Funding and Academic Staff [Электроний ресурс] / Eurydice European Unit; European Commission (Directorate-General for Education and Culture). Brussels, 2008. Режим доступа: <http://www.eurydice.org/>.
140. Higher education in Europe [Электроний ресурс] / European Commissions Lifelong Learning Programme. Режим доступа: http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/doc62_en.htm.

141. Jencks C. The Academic Revolution / C. Jencks, D. Riesman. – Garden City : Doubleday, 1968. – 581 p.
142. Kaufman J. Cultural Capital and the Extracurricular Activities of Girls and Boys in the College Attainment Process / J. Kaufman, J. Gabler // Poetics. – 2004. – vol. 32. – P. 42–47
143. Kelly K. Universities Changing in Response to a Volative Environment: a Case Study from Ireland / Kevin Kelly // SEFI and TKK Dipoli : European Continuing Engineering Education, European Society for Engineering Education. – 2009. – P. 75–88.
144. Key Data on Higher Education in Europe [Электроний ресурс] / European Commission. Brussels : European Commission, 2007. Режим доступа: <http://www.eurydice.org/portal/page/portal/Eurydice>.
145. Leslie L. Technology Transfer and Academic Capitalism / L. Leslie, R. Oaxaca, G. Rhoades // AAAS Science and Technology Policy Yearbook, 2001. – P. 261–277.
146. Leslie L. What drives higher education management in the 1990s and beyond? The new era in academacil support / L. Leslie // Journal of Higher Education Management. – 1995. – Vol. 10, № 1. – P. 5–16.
147. Mora J.-G. Breaking down structural barriers to innovation in traditional universities / J-G. Mora, E. Villareal, // Higher Education Management. – 2000. – № 13(2). – P. 57–66.
148. Meyer J. W. The Effects of Education as an Institution / J.W. Meyer // American Journal of Sociology. – 1977. – vol. 83. – P. 340–363.
149. Metcalfe A. The Differential Effects of Academic Capitalism on Women in the Academy / A. S. Metcalfe, S. Slaughter // Unfinished Business: Women, Gender and the New Challenges of Higher Education. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 2007. – P. 80–111.
150. Frank Newman Saving Higher Educations Soul [Электроний ресурс] / Frank Newman. – Режим доступа: www.futuresproject.org.

151. Oleksiienko Anatoly The Entrepreneurial Response of Public Universities / Anatoly Oleksiienko // Canadian Society for the Study of Higher Education. – 2002. – № 22. – P. 1–17.
152. Pusser B. Higher Education, Markets and the Preservation of the Public Good / B. Pusser // Earnings from Learning: The Rise of For-profit Universities. – Albany : Suny Press, 2006. – P. 23–50.
153. Pusser B. Public Purpose and Private Enterprise: The Contemporary Organization of Postsecondary Education / B. Pusser, B. Doane // Change. – 2001. – vol. 33, № 5. – P. 18–22.
154. Pusser B. Non-profit and For-profit Governance in Higher Education / B. Pusser // Governing Academia. – Ithaca : Cornell University Press, 2004. – P. 235–257.
155. Regini M. European Universities and the Challenge of the Market: A Comparative Analysis / M. Regini. – Edward Elgar Publishing, 2011. – 256 p.
156. Rhoads R. A. University Reform in Global Times: Opportunities and Challenges / R. A. Rhoads // Chung Cheng Educational Studies. – 2006. – vol. 5. – P. 1–24.
157. Rhoades G. Academic Capitalism in the New Economy: Challenges and Choices / G. Rhoades, S. Slaughter // Academic American. – 2004. – vol. 1, № 1. – P. 37–59.
158. Stevens M. L. Sieve, Incubator, Temple, Hub: Empirical and Theoretical Advances in the Sociology of Higher Education / M. L. Stevens, E. L. Armstrong, R. Arum // Annual Sociological Review. – 2008. – vol. 34. – P. 127–151.
159. Saunders D. The Impact of Neoliberalism on College Students / D. Saunders // Journal of College & Character. – 2007. – vol. 8, № 5. – P. 1–9.
160. Slaughter S. Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University / S. Slaughter, L. Leslie. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1997. – 157 p.

161. Slaughter S. Criteria for Restructuring Postsecondary Education / S. Slaughter // Journal for Higher Education Management. – 1995. – vol. 10, № 2. – P. 31–44.
162. Susanti D. Privatisation and marketisation of higher education in Indonesia: the challenge for equal access and academic values / Dewi Susanti // Higher Education. – 2011. – vol. 61, issue 2. – P. 209–218.
163. Tomlinson H. Educational Management: Major Themes in Education / H. Tomlinson. – New York : Routledge, 2004. – 447 p.
164. The future of the university and the university of the future: Evolution of ivory tower to entrepreneurial paradigm / H. Etzkowitz [et al.] // Research Policy. – 2000. – № 29. – P. 313–330.
165. Why Education Matters / P. W. Kingston [et al.] // Sociology of Education. – 2003. – vol. 76. – P. 53–70.
166. Ylijoki O. Entangled in Academic Capitalism? A Case-study on Changing Ideals and Practices of University Research / O. Ylijoki // Higher Education – 2003. – vol. 45, № 3. – P. 307–335.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»:

Проректор з науково-педагогічної роботи
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна, д. хім. н.,
проф. Холін Ю. В. 2015 р.

АКТ ПРО ВИКОРИСТАННЯ

на соціологічному факультеті Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна наукових результатів дисертаційної роботи
дослідження Кравченка Андрія Сергійовича за темою: «Комерціалізація вищої
освіти: соціокультурний аспект»

Положення дисертаційного дослідження Кравченка Андрія Сергійовича «Комерціалізація вищої освіти: соціокультурний аспект» використовувалися при виконанні тем науково-дослідних робіт кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна в період 2012-2014 рр.: «Інституціональні та соціокультурні моделі модернізації вищої освіти: світовий і український досвід» (№3-10-12, 2012-2014 рр., номер державної реєстрації: 0112U002152; розділи 1.7 «Модель підприємницького університету: її особливості, переваги та вади» та 3.11 «Процес комерціалізації вищої освіти в Україні в оцінках експертів») та «Соціокультурні бар'єри модернізації вищої школи України: ідентифікація та шляхи подолання» (№2-10-12, 2012-2013 рр., номер державної реєстрації: 0112U002150; розділ 1.3 «Комерціалізація вищої школи в соціокультурному вимірі»).

Результати дослідження також були використані при розробці проблемно-орієнтованого курсу «Соціологія економіки», який викладається на III курсі соціологічного факультету. Положення про етапи комерціалізації вищої освіти в Україні, концепцію академічного капіталізму та соціокультурні наслідки комерціалізації вищої освіти знайшли застосування в курсах «Соціологія» та «Соціологія освіти», що викладаються на II курсі соціологічного факультету.

Заступник завідувача кафедри прикладної
соціології та соціальних комунікацій
доктор соціологічних наук, професор

Хижняк Л. М.